БҮГҮ ЧУРТТАРНЫҢ ПРОЛЕТАРИЙЛЕРИ, КАТТЫЖЫҢАР!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

1971 чыл
АПРЕЛЬ
11
ВОСКРЕСЕНЬЕ
№ 89-90 (8549-8550).
өртээ 4 көп.

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Марксизм-ленинизмниң тугунуң адаа-биле, Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле—коммунизмниң чаа-чаа тиилелгелеринче бурунгаар!

„1971—1975 ЧЫЛДАРДА ССРЭ-НИҢ УЛУС АЖЫЛ-АГЫЙЫН ХӨГЖҮДЕРИНИҢ БЕШ ЧЫЛ ПЛАНЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СЭКП-НИҢ XXIV СЪЕЗДИЗИНИҢ ДИРЕКТИВАЛАРЫ“ ДЕП СЭКП ТК-НЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXIV съездизиниң доктаалы

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле СЭКП-ниң XXIV съездизиниң Директиваларының дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш А. Н. Косыгинниң илеткелин дыңнап база чугаалажып көргеш, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXIV съездизиниң доктаадыры болза:

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле Директиваларны бадылаар.

Бо Директиваларга үндезилээш, 1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң планын беш чылдың чылдарының, министерстволарның, төп албан черлериниң болгаш эвилелдешкен республикаларның аайы-биле калбартыр ажылдап кылырын 1971 чылдың август 1-ге чедир хандырарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

СЭКП-ниң XXIV съездизинге, республикаларда партия съездилеринге база крайларда болгаш областарда, хоорайларда болгаш районнарда конференцияларга, партия эге организацияларының хуралдарынга болгаш ажылчы чоннарның хуралдарынга киирген саналдарны, а ол ышкаш ажылчыннарның, колхозчуларның, тускай эртемниглерниң болгаш эртемденнерниң киирген саналдарын 1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планын ажылдап кылыр үезинде хынап көөр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели чаа беш чыл планының төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Совединге көрдүрери-биле 1971 чылдың сентябрь 1-ниң бетинде киирер.

СЭКП-ниң XXIV съездизи улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планын ажылдап кылырын бүгү партия, совет болгаш ажыл-агый организацияларының, ажыл-агый-политиктиг чугула сорулгазы кылдыр санап тур.

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле СЭКП-ниң XXIV съездизиниң

ДИРЕКТИВАЛАРЫ

СЭКП-ниң XXIII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырбышаан, совет улус коммунизмниң материал-техниктиг баазазын тургузар талазы-биле чаа-чаа тиилелгелерни чедип алган. Улус ажыл-агыйының бүгү адырларының хөгжүлдезинге, социал сорулгаларны шиитпирлээринге, совет кижилерниң материалдыг болгаш культурлуг амыдырал деңнелин бедидеринге улуг чедиишкиннер чедип алдынган. Совет ниитилелдиң мораль-политиктиг чаңгыс эви быжыккан, социалистиг демократия улам ыңай хөгжээн. Бистиң Төрээн чуртувустуң делегейге алдар-хүндүзү бедээн. Совет Эвилелиниң камгалал күчүзү быжыккан.

Бо бүгү чедиишкиннер — ажылчын аңгының, колхозчу тараачыннарның, улусчу интеллигенцияның, бүгү эвилелдешкен республикаларның ажылчы чоннарының эрес-маадырлыг күш-ажылының түңнели-дир. Бо чедиишкиннерде Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының удуртукчу болгаш башкарыкчы ролю, ооң чайгылыш чок ленинчи политиказы чаа күш-биле илерээн.

I. 1966—1970 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң кол түңнелдери

1966—1970 чылдарда улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле СЭКП-ниң XXIII съездизиниң Директивалары экономиктиг болгаш социалдыг чугула көргүзүглер талазы-биле чедиишкинниг күүсеттинген.

Ол үеде ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйы эрткен беш чылдыындан бедик темпилерлиг болгаш эң ажыктыг байдалга хөгжүп келген. Чоннуң амыдырал деңнелиниң өзүлде темпилери боттуу-биле дүргедээн.

1970 чылда национал орулга 1965 чылдың деңнелинден 41 хуу ашкан, а ооң өзүлдезиниң чылда ортумак темпилери 1961—1965 чылдарнындан бедик болган.

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 1,5 катап өскен. Улус ажыл-агыйында техниктиг дешпилгени болгаш ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидерин хандырып турар адырлар бедик темпилер-биле хөгжүп келген. Чижээ, электроэнергетиканың продукциязын бүдүрериниң хемчээли беш чыл дургузунда 54 хуу, машина тудуушкунунуң болгаш металл ажылдап кылыышкынының — 74 хуу, ооң иштинде прибор тудуушкунунуң — 2 ажыг катап, химия болгаш нефтехимия үлетпүрүнүң — 78 хуу өскен.

Улустуң хереглел барааннарын бүдүрериниң өзүлдезин элээн дүргедедири чедип алдынган. Ол барааннарны бүдүрери эрткен беш чылда 6,3 хуу турганынга удур чылда ортумаа-биле 8,3 хуу көвүдээн. Үр үеде эдилээр барааннарның улуу хереглел чүүлдериниң бүдүрүлгезинде өскен.

Чурттуң экономиктиг күчүзү өскен, беш чыл дургузунда улус ажыл-агыйының кол бүдүрүлге фондулары 1,5 катап көвүдээн.

Беш чыл дургузунда улус ажыл-агыйынга капитал салыышкыннарның ниити хемчээли 352 млрд. рубль азы эрткен беш чылдыындан 1,4 катап ажыг болган. Электростанцияларның 54 млн. киловатт энергияны бээр, 18 млн. тонна ханны эзилдирер, 33 млн. тонна минералдыг чемиштидилгелерни, 17 млн. тонна цементини, 148 млн. эжеш хөм идикти, 400 млн. санныг трикотаж кылыгларын бүдүрер талазы-биле чаа күчүлерни ажыглалга киирген: магистральдыг газ дамчыдылгаларының хемчээли 25 муң километрге узаан. Улус ажыл-агыйының тус-тус адырларының техниктиг чепсегленииишкининиң деңнели бедээн.

Көдээ ажыл-агыйының материал-техниктиг баазазын быжыглаар талазы-биле, а ол ышкаш чер ажылының болгаш мал ажылының продукциязын бүдүрерин көвүдедиринге колхозчуларның болгаш совхозтар ажылдакчыларының материалдыг сонуургалын бедидер талазы-биле улуг хемчеглерни боттандырган. Көдээ ажыл-агый культураларының дүжүткүрү болгаш мал ажылының продуктулуу бедээн. 1966—1970 чылдарда көдээ ажыл-агыйының ниити продукциязының чылда ортумак хемчээли 1961—1965 чылдарнындан 21 хуу бедик болган. Ол үениң дургузунда тараа бүдүрери 1,3 катап көвүдээн. 1970 чылда тараа бүдүрери 186 млн. тонна ажыг болган.

Транспорттуң болгаш харылзааның бүгү хевирлери улам ыңай хөгжээн. Демир-оруктарда бус күжү-биле сөөртүлгени электри болгаш чылыг күжү-биле сөөртүлгеже шилчидери нургулайында доозулган.

Бүгү эвилелдешкен республикаларның экономика болгаш культура көдүрлүүшкүнүнде улуг чедиишкиннер чедип алдынган.

Чурттуң чөөн талакы районнарынга одаар чүүл үлетпүрүнүң болгаш энергия-биле ажылдаар элээн хөй бүдүрүлгелерниң күчүзү бедик темпилер-биле хөгжүп келген. Барыын Сибирьде, Казахстанда, Туркменияда болгаш Узбекистанда нефть болгаш газ тывыжы элээн улгаткан. Ыраккы Чөөн чүктүң экономиказы улуу-биле быжыккан.

Совет эртем ниитилел бүдүрүлгезин хөгжүдериниң өйү келген айтырыгларын шиитпирлээринге улуг салыышкынын киирген. Фундаменталдыг эртем талазы-биле чедиишкиннер үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда болгаш өске-даа адырларда эртем-техниктиг хөй сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээр арганы берген. Бүдүрүлге чарыгдалдарын эвээжедирин болгаш продукцияның шынарын экижидерин хандырып турар машиналарның бедик бүдүрүкчүлүг комплекстери, чаа технологтуг чорудулгалар тургустунган болгаш чедиишкинниг ажыглаттынып турар. Хөй-хөй бүдүрүлгелерде санаалга техниказының болбаазын чепсектерин ажыглавышаан, бүдүрүлгелерни, нарын технологтуг чорудулгаларны башкарарының автоматтыг системаларын ажыглалга киирген. Совет космонавтиканың чаа шылгараңгай чедиишкиннери бистиң чуртувуста эртем база техника хөгжүлдезиниң бедик деңнелиниң бузурелдиг херечизи болуп турар.

Техниктиг дешпилгеге, улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарын сайзыраңгайжыдарынга, планнаашкынның болгаш экономиктиг идиг бериишкинниң чаа арга-методтарын ажыглаарынга үндезилээш, ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыы бедээн. Күш-ажылдың ниити бүдүрүкчүлүүн бедидериниң темпилери дүргедээн. Бүдүрүлгелерниң арыг орулгазы көвүдээн болгаш бүдүрүлгениң орулгалыг болур чоруу бедээн.

Чоннуң материалдыг чаагай амыдыралын бедидер талазы-биле СЭКП-ниң XXIII съездизиниң айыткан кол даалгалары ажыр күүсеттинген. Беш чыл дургузунда боттуг орулгаларны чоннуң кижи санынга онааштыр алырга, 30 хуу болур кылдыр айытканынга удур 33 хуу көвүдээн. Чоннуң үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын хереглээри элээн өскен, чурттаалга байдалдары экижээн, чонну хандырар адырлар улам ыңай хөгжээн.

СЭКП-ниң XXIII съездизиниң Директивалары ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ортумак ажыл төлевиринин айда ортумаа-биле 20 хуудан эвээш эвес бедидерин баш бурунгаар көрген турган болза, херек кырында ажыл төлевири 26 хуу өскен болгаш 1965 чылда 96,5 рубль турганынга удур 1970 чылда 122 рубль болган. Улус ажыл-агыйының бүгү адырларында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның эң эвээш дээн ажыл төлевирин бедиткен. Тудугда болгаш тудуг материалдарының үлетпүрүнде ортумак шалыңныг ажылдакчыларга тарифтиг шалыңнарны болгаш эрге-дужаал шалыңнарын бедиткен. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында болгаш оларга деңнештирген черлерде ажылдап турар кижилерге чиигелделерни калбарткан. Ыраккы Чөөн чүктүң, Чөөн Сибирьниң болгаш Европа соңгу чүгүнүң районнарында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ажыл төлевирин бедидерин хандырган, районнар коэффициентилерин боттандырган. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның элээн хөй категорияларының ажыл төлевиринден тыртар олча-ажык үндүрүүнүң хемчээлдерин кудулаткан. Көдээ болгаш хоорай чонунуң амыдырал деңнелиниң чоокшулажыышкыны үргүлчүлеп келген. Колхозтарга күш-ажылдың магадылаттынган төлевирин боттандырган. 1970 чылда колхозчуларның күш-ажыл төлевири 1965 чылдыынга деңнээрге 42 хуу көвүдээн.

Ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны ийи дыштаныр хүннүг беш ажыл хүнүнүң неделязынче шилчидерин боттандырган. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның шөлээзиниң эң-не эвээш дээн үргүлчүлелин узаткан.

Хереглелдиң ниитилел фондуларындан чурттакчы чонга төлевирлер болгаш чиигелделер беш чыл дургузунда 1,5 катаптан ажыг көвүдээн. Ону чурттакчы чоннуң кижи санынга онааштыр санаарга 1965 чылда 182 рубль турганындан 1970 чылда 262 рубль болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге пенсия хемчээлин бедиткен, назылап кырган колхозчуларга пенсия тывсырының назы-хар хемчээлин кудулаткан, социал страхованиены экижиткен.

Бараан саарылгазының өзүлдезиниң талазы-биле партияның XXIII съездизиниң онаалдалары ажыр күүсеттинген, беш чыл дургузунда ооң хемчээли барык-ла 1,5 катап калбарган. Чурттакчы чонга хептерни болгаш идиктерни, үр хуусаалыг ажыглаар эт-херекселдерни — телевизорларны, соодукчуларны, мебельди, а ол ышкаш аъш-чем аймааның эң-не үнелиг продуктуларын садары көвүдээн.

1966—1970 чылдарда чуртка ниити шөлү 518 млн. дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарын туткан, ооң күсели-биле 55 млн. кижи чурттаар бажың-балгадының байдалын экижидер аргалыг болган. Чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазы бедик темпилерлиг хөгжээн, ачы-дуза чедирериниң хемчээли 2-ден ажыг катап, ооң иштинде көдээ черлерге — 3 катап улгаткан.

Чурттакчы чоннуң ниити билииниң болгаш культуразының деңнели бедээн. Аныяктарның бүгү-ниити ортумак өөредилгеже шилчилгезин чайгылыш чок боттандырган. 8,1 млн. олуттуг школаларны болгаш школа назыны четпээн уругларга 2,5 млн. олуттуг албан черлерин туткан. Беш чылдың чылдарында дээди эртемниг 2,6 млн. болгаш тускай ортумак эртемниг — 4,4 млн. тускай эртемниглерни белеткээн. Училищелерге болгаш профессионал-техниктиг өөредилгениң школаларынга мергежилдиг 7 млн. ажылчыннарны белеткээн. Чурттакчы чоннуң медицина хандырылгазы болгаш организастыг дыштанылгазының байдалдары экижээн, кинотеатрларның, клубтарның, библиотекаларның четкизи калбарган.

Совет Эвилелиниң даштыкы экономиктиг харылзаалары калбарган. ЭДЧ-ниң кежигүннери чурттар-биле экономиктиг кады ажылдажылганың хевирлери база делегейниң бүдүрүлге болгаш эртем-техниктиг специализациязынга болгаш кооперациязынга ССРЭ-ниң киржилгези сайзыраңгайжаан.

Беш чыл планының күүселдезиниң үезинде четпестер база тургулаан. Бүдүрүлге күчүлерин ажыглалга киирер талазы-биле онаалгалар долу күүсеттинмээн, чаа бүдүрүлгелерниң тудуушкуну болгаш оларны шиңгээдип алырының хуусаалары узамдыгып турган. Ооң ужурундан үлетпүр продукциязының чамдык хевирлерин бүдүрериниң талазы-биле айыттынган деңнел чедип алдынмаан. Тудугнуң төлевилелинде болгаш организациязында четпестер ам-даа ажып эртинмээн, ол чорук чамдык адырларга ооң чарыгдалын улгаттырар чорукка чедирген.

Барааннарны бүдүрүп турарының өзүлдези дүрген-даа болза, чамдык барааннарга чурттакчы чоннуң улгадып турар негелдези ам-даа долузу-биле хандыртынмайн турар. Чамдык таварылгаларда садыг организациялары хереглекчилерниң хереглелин четпес өөренип көрүп, садыгны организастаарынга эргежок чугула чүүлдерни болгаш кылыгларның шынарынга болгаш ассортиментизинге хамаарыштыр үлетпүрге негелделиг болур чорукту ам-даа чедип албаан.

Продукцияның техниктиг деңнелин болгаш шынарын бедидериниң, бүдүрүлгениң база күш-ажылдың организациязының талазы-биле эртемниг методтарны калбартыр талазы-биле ажылды чамдык бүдүрүлгелерде кошкак чорудуп турар. Чамдык ажыл-агый удуртукчулары бүдүрүлгениң ажыктыг чоруун бедидериниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң, бүдүрүлгениң иштики курлавырларын долу ажыглаарының, эртем болгаш техниканың чедиишкиннерин бүдүрүлгеге нептередирин дүргедедириниң, күш-ажылдың болгаш күрүнениң корум-чурумун быжыглаарының айтырыгларынче чогуур кичээнгей салбайн турар.

Хөй-хөй колхозтарда болгаш совхозтарда көдээ ажыл-агый культураларының дүжүдүн болгаш малдың продуктулуун оожум бедидип, техниканы долу ажыглавайн, минералдыг чемишчидилгелерни ажыглаарда чидириглерни болдуруп турар, бүдүрүлгениң орулгалыг болур чоруу ам-даа куду. Бо чылдагааннарның ужурунда көдээ ажыл-агыйның чамдык продуктуларын бүдүрериниң онаалгалары долу күүсеттинмээн.

Боттарының адырларында улус ажыл-агыйының болгаш чурттакчы чоннуң продукцияга хереглелдерин министерстволар болгаш ведомстволар ам-даа четче өөренип көрбейн, оларны өй-шаанда болгаш долу хандырар дээш чогуур демиселди чорутпайн турар. Чамдык бүдүрүлгелер продукция бүдүрериниң болгаш сайгарарының талазы-биле планнарын чедир күүсетпейн, чидириглерни база бүдүрүлгечи эвес чарыгдалдарны болдуруп турар.

Экономиканы хөгжүдеринде, эртем-техниктиг чедиишкиннерни бүдүрүлгеге нептередирин дүргедедиринде, улус ажыл-агыйын планнаарында болгаш эргелеп башкарарын сайзыраңгайжыдарында четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни боттандырары ниитилел бүдүрүлгезиниң улам ыңайгы өзүлдезин болгаш ооң ажыктыын бедидерин хандырар арганы бээр.

Тоску беш чыл планы совет ниитилелдиң коммунизмче оруктап улам ыңай бурунгаарлаарынга, ооң материал-техниктиг баазазын тургузарынга, чурттуң экономиктиг болгаш камгалал күчүзүн быжыглаарынга чугула үе-чада болур. **Беш чылдың кол сорулгазы болза, социалистиг бүдүрүлгениң хөгжүлдезиниң бедик темпилеринге, ооң ажыктыг чоруун бедидеринге, эртем-техниктиг дешпилгеге болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезин дүргедедиринге үндезилээш, улустуң материалдыг болгаш культурлуг амыдыралының деңнелиниң улам ыңайгы көдүрлүүшкүнүн хандырары болур.**

II. 1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң кол сорулгалары

Беш чыл планының кол сорулгазын амыдыралга боттандырарынга эргежок чугула чүүлдер болза:

ниитилел бүдүрүлгезиниң пропорцияларын экижидерин, көдээ ажыл-агыйының болгаш улустуң хереглел барааннарын бүдүрүп турар адырларның өзүлдезиниң бедик темпилерин хандырар, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының ажыктыын дыка бедидер. Беш чылда чурттуң национал орулгазын 37—40 хуу улгаттырар, ооң-биле кады ооң өзүлдезиниң 80—85 хуузун күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткениниң күсели-биле чедип алыр;

эртемниң эң-не перспективтиг адырларынга шинчилелдерни бүгү талалыг хөгжүдеринге болгаш эртем-шинчилелдериниң түңнелдерин бүдүрүлгеге нептередириниң хуусааларын кызырарынга үндезилээш, эртем-техниктиг дешпилгениң темпилерин дүргедедир, хол-биле кылыр ажылдарны машина-биле солуурун калбак хемчээлдерге боттандырар, улус ажыл-агыйының адырларының болгаш адырлар иштиниң структуразын сайзыраңгайжыдарын хандырар;

ажылчы чоннарның билииниң болгаш мергежилиниң деңнелин чайгылыш чок бедидер, аныяктарның бүгү-ниити ортумак өөредилгеже шилчилгезин доозар, бедик мергежилдиг тускай эртемниглерни болгаш ажылчыннарны белеткээриниң база чаа техниканы нептередири болгаш бүдүрүлгениң организациязын экижидери-биле холбаштыр кадрларның билиин бедидериниң талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни боттандырар;

коммунистиг тургузуушкуннуң амгы үе-чадазының негелделеринге дүүштүр эргелеп-башкарарын, бүдүрүлгениң планнаашкынын болгаш экономиктиг идиг бериишкинин сайзыраңгайжыдарының талазы-биле ажылды уламчылаар; эргелеп башкарар ажылга чаа техниканы ажыглаар. Экономиканы эргелеп башкарарынга ажылчы чоннарны калбаа-биле киириштирер;

күш-ажылды эртемге үндезилеп организастаарын бүгү талалыг нептередир, ажыл төлевириниң хевирлерин болгаш системазын, ажылдакчыларны материал болгаш мораль талазы-биле деткип шаңнаарын сайзыраңгайжыдар.

Чаа беш чылдың кол сорулгаларынга үндезилээш боттандырар чүүлдер:

1. Социал хемчеглерниң калбак программазын боттандырар:

Чоннуң орулгаларын өстүрер талазы-биле. Чоннуң орулгаларын өстүрериниң кол үнер дөзү мурнунда ышкаш, күш-ажыл барымдаалаар төлевир болур ужурлуг деп чүвени барымдаалааш, чоннуң кижи санынга онааштыр боттуг орулгаларны барык 30 хуу көвүдедир. Эвээш дээн ажыл төлевирин улам ыңай бедидерин көөр.

Чоннуң боттуг орулгаларын өстүрерин хандырары-биле бараан курлавырларын дыка көвүдедир, бедик шынарлыг барааннар-биле чогуур ассортиментиге рынокту улам долу хандырар, чонга ачы-дуза чедирериниң хемчээлин калбартыр. Улустуң хереглел барааннарынга күрүнениң үүрмектеп садыглаар өртектерин доктаамалчыдарын хандырар, бараан курлавырларының мөөңнеттингениниң чергези-биле барааннарның тус-тус хевирлеринге өртектерин чиигедир.

Хереглелдиң ниитилел фондуларын 40 хуу көвүдедип, оларның немей өзүлдезин кадык камгалалын экижидеринге, улус өөредилгезин хөгжүдеринге, кадрларны белеткээринге болгаш уругларны кижизидеринге, ажылчыннарга, албан-хаакчыларга, колхозчуларга пенсияларны болгаш сургуулдарга стипендияларны бедидеринге бээр.

Күш-ажыл талазы-биле. Күш-ажыл курлавырын улам ажыктыг ажыглаар. Бүдүрүлгениң техниктиг деңнелин бедидеринге үндезилээш, улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга хол-биле кылыр болгаш аар, а ол ышкаш мергежил чок күш-ажылды ажыглаарын чоорту кызырар.

Күш-ажыл сагылга-чурумун бүгү хемчег-биле быжыглаар. Кадрларның ажылга ызырынмас чоруун кызырарының хемчеглерин алыр.

Күш-ажыл байдалдарын улам ыңай экижидерин хандырар, техниканы озалгондак чок болдурарының болгаш күш-ажыл камгалалының амгы үениң чепсектери-биле бүдүрүлгелерни чепсеглээрин бедидер.

Амыдырал талазы-биле. Чурттаалга тудуун улам хөгжүдеринге болгаш чурттаалга бажыңнарын чаагайжыдарын бедидеринге үндезилээш, чоннуң чурттаалга байдалдарын экижидер. Амыдыралга электроэнергияны болгаш газты улам калбак ажыглаарын хандырар талазы-биле ажылды үргүлчүлээр. Чурттаалга фондузунуң кол кезиин газчыдаарын боттандырар, улуг эвес хоорайларга, ажылчын суурларга болгаш көдээ черлерге газчыдылганы калбаа-биле нептередир.

Бажың ажылынга чоннуң үе-шагын камнаарынче болгаш күш-ажылын чиигедиринче угланган хемчеглерниң калбак системазын боттандырар. Садыг хандырылгазының бүгү хевирлерин экижидер. Ылаңгыя бүдүрүлгеге ниитиниң чемненилге черлериниң четкизин калбартыр. Чоннуң социал-культура болгаш амыдырал хандырылгазын экижидер. Амыдырал машиналары-биле өг-бүлелерниң хандырылгазын бедидер. Хоорай транспортун сайзырадыр, телефон харылзаазын калбартыр.

Хоорай болгаш көдээ чоннуң амыдырал деңнелин чоокшуладыр талазы-биле. Колхозтарга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге үндезилээш, колхозчуларның ажыл төлевирин совхозтарның хамаарышкан категорияларының ажылдакчыларының ажыл төлевири-биле боттуг чоокшулаштырар.

Көдээге үүрмектеп садыглаар бараан саарылгазын улам дүрген өстүрерин хандырар, көдээ чоннуң культура болгаш амыдырал хандырылгазын бедик темпилер-биле хөгжүдер, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемин аныяктарның чедип алырынга калбак аргаларны тургузар.

Чурттакчылыг көдээ черлерге чаагайжыдылганы үргүлчүлээр.

Көдээ черлерге орук тудуун болгаш үргүлчүнүң автобус аргыжылгазын калбартыр.

Нургулайында бүгү чурттуң девискээринге турушту телевизия дамчыдылгаларын хандырар талазы-биле ажылды чорудар.

2. Эртем-техниктиг дешпилгениң темпилерин дүргедедир болгаш чаңгыс аай техниктиг политиканы боттандырарын хандырар, ону чедип алыр төлээде:

Бүдүрүкчү күштерни хөгжүдерин дүргедедиринге эртем-

(Уламчызы 2-ги арында).

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле СЭКП-ниң XXIV съездизиниң Директивалары

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

техниктиг революцияның тургузуп турар аргаларын калбаа-биле ажыглаар;

боттарының техника-экономиктиг көргүзүглериниң талазы-биле Ада-чурттуң болгаш делегейниң дээре чедиишкиннерин ажып турар күш-ажылдың принципиалдыг чаа чепсектерин, материалдыг болгаш технологтуг чорудулгаларны тургузар болгаш нептередир;

улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга продукцияның шынарын бүгү хемчег-биле экижидер;

технологтуг дериглер парыгының техниктиг деңнелин дүрген-не бедидер, а ол ышкаш машина тудуушкунунуң хамаарышкан адырларын хөгжүдериниң эргежок чугулазын көрүп турган, мораль талазы-биле эргижирээн машиналарны база агрегаттарны солуурун болгаш чаартырын дүргедедир. Шоолуг ажык чок капитал септелгениң хемчээлдерин кызыгаарлап база эдилелден үнген болгаш мораль талазы-биле эргижирээн дериглерни солуурунга берип турар амортизация шилчидилгелерин көвүдедип турган, бүдүрүлге дериниң амортизациязының чаа, улам кыска хуусааларын ажылдап кылыр болгаш ажыглалга чоорту киирер;

үлетпүрнүң адырлар структуразын сайзырангайжыдып, машиналарның, аппараттарның, приборларның болгаш өске-даа кылыгларның конструкцияларын экижидип, дешпилгелиг технологияны ажыглап, эге чиг-эттиң болгаш материалдарның шынар характеристикаларын бедидип, оларны улам долу болгаш комплексилиг ажыглап, а ол ышкаш сайзырадыр ажылдап кылыр үлетпүрнүң адырларынга шеверлээр бүдүрүлгелерни хөгжүдүп турган, хөй хемчээлдиг материал үнер бүдүрүүшкүнүү кызырарын хандырар.

Бүдүрүлгениң техниктиг чаартылгазының айтырыгларын шиитпирлээрде баш удур көөр чүүлдер болза:

Энергетика баазазының талазы-биле — бүдүрүлгени электрижидериниң болгаш энергияны чөп ажыглаарының деңнелин бедидери; электротехнологтуг чорудулгаларны улам калбаа-биле нептередири; технология болгаш одалга хереглелинге ажыглаар бусту болгаш изиг сугну бүдүрерин ажыктыг кылдыр мөөңнээри болгаш төпчүдери; үүрмек одалга черлерин болгаш электрокүш станцияларын чоорту чок кылыры.

Материалдар талазы-биле — чаа эң камналгалыг материалдарны, ооң иштинде полимер болгаш онза арыглаттынган материалдарны тургузары болгаш шиңгээдип алыры; бүдүрүлгеге металлдарны болгаш өске-даа материалдарны кадырып быжыктырарының чаа аргаларын хөгжүдери болгаш шиңгээдип алыры; бүдүрүп турар материалдарның сорттарын калбартыры.

Күш-ажыл чепсек-херекселдериниң талазы-биле — бүдүрүлгеге, тудугга, көдээ ажыл-агыйга болгаш транспортка бүдүрүлгениң чугула чорудулгаларын комплексилиг механизастаарының болгаш автоматчыдарының машиналарының системаларын тургузар; оларның камналгалыын барымдаалап, кол технология агрегаттарының күчүзүн улгаттырары. Сан башкарылга программалыг автоматтыг дериг-херекселдерни бүдүрериниң болгаш шиңгээдип алырының бедик темпилиг өзүлдезин хандырары.

Технология талазы-биле — дешпилгелиг, ыңаргыя үзүктел чок, технологтуг чорудулгаларны калбаа-биле нептередири; химиктиг технологияның чаа чорудулгаларын, электрониканы ажыглаарынга үндезилеттинген чорудулгаларны ажылдап кылырын болгаш үлетпүрге шиңгээдип алырын дүргедедири. Чаа күчүлерни ажыглалга киирип турар үеде чүгле амгы үениң технологиязын ажыглаарының эргежок чугулазын барымдаалаары.

Бүдүрүлгени организастаарының болгаш эргелеп башкарарының талазы-биле — организастыг болгаш саналга техниказының амгы үениң болур чепсек-херекселдерин ажыглап турган, күш-ажылды, бүдүрүлгени болгаш эргелеп башкарышкынны эртемге үндезилеп организастаарын калбаа-биле нептередир.

Саналга техниказының бедик бүдүрүкчүлүг чепсек-херекселдерин, бичии саналга машиналарын, а ол ышкаш информация дамчыдар чепсек-херекселдерни калбаа-биле бүдүрерин шиңгээдип алыр. Информацияны хүлээп алырын болгаш дамчыдарын база чаңгыс аай программаны өрүүрүн хандырар тургузуглуг электроннуг-саналга машиналарын сериялыг бүдүрерин боттандырар.

Стандарттарның эртем-техниктиг деңнелин болгаш продукция шынарын экижидеринге оларның ролюн бедидер. Эрги көргүзүглерни солуурун хандырбышаан, ам күштүг болуп турар стандарттарны болгаш техниктиг негелделерни чаартырын чорудар болгаш улус ажыл-агыйының техниктиг бедик деңнелин база продукцияның шынарын магадылап турар негелделерин чогуур өйүнде тодарадыр.

Бүдүрүп турар техниканың конструкциязының, адырлар аайы-биле ажыглаар машиналарның болгаш механизмнерниң белдирлерин база кезектерин болбаазырангайжыдарын болгаш стандартчыдарын, чепсек-херекселдерни болгаш технологтуг дериишкинни, оларны кылырының технологиязын чаңгыс-аайжыдарын, төрелдешкек белдирлерни болгаш кезектерни бүдүрүп турар үеде оларны солуп ажыглаар арганы хандырарын чугула сорулга деп санаар.

Техниканы модернизастаарының болгаш септээриниң техниктиг деңнелин база ажыктыын бедидер. Техниканы модернизастаарынга болгаш септээринге херектиг белдирлерни, агрегаттарны болгаш кезектерни кылырын төпчүткеп кызы практикадан чогуур техниканы кылып турар бүдүрүлгелерге оларны специализастап бүдүрерин организастаарынче чоорту шилчиирин хандырар. Демирлерни төпчүттүнген арга-биле септээриниң специализастаан күчүлерин дыка калбартыр. Дериг-херекселдер кылыр бүдүрүлгелер бүдүрүп турар техниказын солуг база септелге кезектери болгаш белдирлери-биле хандырар дээш база ооң ажыглал шынары дээш харыылаар ужурлуг.

Эртем-техниктиг информацияны экижидер, техника, технология, бүдүрүлгени организастаар болгаш башкарар талазы-биле эртем-техниктиг чедиишкиннерниң сан-медээлерин болгаш мурнакчы дуржулганы сонуурган турар адырларга болгаш бүдүрүлгелерге үргүлчү дамчыдарын хандырар.

Бүдүрүлгени техниктиг болбаазырангайжыдарынга ажылчы чоннарның чогаадыкчы эгелекчи чоруун калбаа-биле хөгжүдер, рационализация болгаш чогаадылга талазы-биле ажылдарны экижидеринге бүгү хемчег-биле идиг бээр. Бүдүрүлгеге эртем-техниктиг дешпилгениң организакчылары болгаш чорудукчулары болур инженерлерниң база техниктерниң ролюн бедидер.

3. Фундаменталдыг болгаш практиктиг ужур-дузалыг эртем-шинчилелдерин бүгү тала-биле хөгжүдер болгаш оларның түңнелдерин улус ажыл-агыйынга дүргени-биле шиңгээдир.

Чаа беш чылда хандырар чүүлдер болза:

улус ажыл-агыйынга математиктиг аргаларны болгаш электроннуг-саналга техниказын улам делгеренгей ажыглаары-биле теоретиктиг болгаш практиктиг математиканың база кибернетиканың айтырыгларын улам ыңай ажылдап кылыр, бүдүрүлге чорудулгаларын автоматчыдар болгаш башкарылганы чаартыр;

чаа материалдарны болгаш оларны ажылдап кылырының ажыктыг аргаларын тургузар сорулга-биле ядролуг физиканың, кадыг бүдүмелдер болгаш полупроводниктер физиказының, квантылыг электрониканың, плазмофизиказының, чавыс температуралар физиказының талазы-биле шинчилелдерни хөгжүдер, энергия тывыжының аргаларын улам ыңай чаартыр, дүрген нейтроннар-биле ажылдаар реакторларны үлетпүрге шиңгээдип алыр, ядролуг болгаш радиацияның чорудулгаларны эртемге болгаш практикага улам калбак ажыглаар, электрониканың, радиотехниканың болгаш саналга техниказының улам ыңай дешпилгезин, теоретиктиг болгаш практиктиг ужур-дузалыг механиканың хөгжүлдезин чедип алыр.

Ыраккы телефон-телеграф харылзаазын, телевидениени, метеорологтуг агаар шинчилелин болгаш бойдус курлавырын шинчилээр, географтыг шинчилелдерни хөгжүдер сорулга-биле космоска шинчилел ажылдарын чорудар болгаш спутниктерниң, автоматтыг болгаш башкарылгалыг аппараттарның дузазы-биле улус ажыл-агыйының өске-даа сорулгаларын шиитпирлээри, а ол ышкаш Айның, Хүн системазының планеталарының фундаменталдыг эртем шинчилелдерин уламчылаар.

Ажыктыг казар байлактарның дүрүм ёзугаар турар черлерин тодарадырынга, оларны дилеп тыварының, казып алырының болгаш байлакшыдарының методтарының ажыктыын бедидеринге геология, геофизика болгаш геохимия талазы-биле шинчилелдерни чорудар;

чайгаар бүткен курлавырларны, ооң иштинде далайларның болгаш океаннарның курлавырларын улам калбаа-биле боттуг ажыглаарының айтырыгларын тодаргайлап шиитпирлээринге океан эртеминиң, агаар физиказының, географияның талазы-биле эртем ажылдарын хөгжүдер; кижини долгандыр турар чайгаар бүткен чүүлдерни экижидер, бойдус курлавырларын дээре ажыглаар сорулга-биле бойдусту камгалаарының база чаартырының эртемге даянган үндезиннерин ажылдап кылыр;

ыңаргыя чаа полимерлиг болгаш органиктиг эвес материалдарны тургузарының эртемге даянган үндезиннерин сайзырангайжыдар, эң-не ажыктыг химия-технологтуг болгаш электро-химиктиг чорудулгаларны база онза арыг бүдүмелдерни алырынга ажыктыг методтарны боттандырар талазы-биле химия эртемнерин улам ыңай хөгжүдер;

бирги ээлчегде чүректиң хан-дамыр аарыгларын, онкологиктиг болгаш вирустуг аарыгларны болдурбазынче база эмнээринче, эмнелгеге, көдээ ажыл-агыйга, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнге хереглээр физиология талазы-биле дээштиг чаа препараттарны тургузарынче угланган биология болгаш эмнелге талазы-биле эртем шинчилелдерин хөгжүдер; үнүштерниң бедик дүжүттүг сорттарын болгаш малдың эң-не продуктулуг уксаазын өстүреринге хайнакташтырылганың генетиктиг методтарын ажылдап кылыр; уксаа салгаар аарыгларның байдалын илередир айтырыгларны ажылдап кылыр;

ниитилел эртемнерин улам ыңай хөгжүдер, социалистиг ажыл-агыйны эртемге үндезилеп удуртурунга болгаш коммунистиг тургузуушкунунуң сорулгаларын шиитпирлээринге ниитилел хөгжүлдезиниң амгы чорудулгаларының комплекстиг шинчилелдерин чорудар. Экономиктиг эртемниң талазы-биле улус ажыл-агыйын планныг эргелеп башкарарының практиказынга экономиктиг объективтиг (боттуг) хоойлуларны ажыглаарының эң-не ажыктыг хевирлерин ажылдап кылырынче, перспективалыг үр хуусаалыг планнаашкынны болбаазырангайжыдарынче, эртем-техниктиг дешпилгени дүргедедириниң, ниитилел бүдүрүлгезин интенсификастаарының болгаш экономиктиг үре-түңнелдиин бүгү хемчег-биле бедидериниң сорулгаларынче, а ол ышкаш өске чурттар-биле — ЭДЧ-ниң кежигүннери-биле ССРЭ-ниң социалистиг экономиктиг интеграциязын хөгжүдериниң эң чугула айтырыгларынче мөөңнээр.

Эртем албан черлериниң ажылының ажыктыг чоруун шиитпирлиг бедидер, эртем күштерин, материалдыг болгаш саң-хөө курлавырларны бирги ээлчегде эртемниң кол угланыышкыннарынче болгаш эң чугула эртем-техниктиг айтырыгларны шиитпирлээринче кичээнгейни углаар, шинчилээшкиннерниң шенелде болгаш дуржулга бүдүрүлгелиг баазазын улам ыңай быжыглаар, эртем шинчилелдерин организастаарының бот-орулга-чарылгалыг методтарын ажыглаар. Эртем-шинчилел ажылдарын болгаш дуржулга-конструктор ажылдарын планнаарын экижидер, оларның түңнелдерин бүдүрүлгеге шиңгээдип нептередиринге чедир ук ажылдарның бүгү үе-чадаларын планнарга айтыр, ол планнарның күүселдезинге контрольду күштелдирер. Эртемниң бүдүрүлге-биле харылзаазын быжыглаар. Чаа техниканы эң кыска хуусаада шиңгээдип алыр болгаш нептередир талазы-биле организастыг база экономиктиг хемчеглерниң системазын боттандырар. Чогаадылгага херечилел тыпсыр патент херээниң болгаш патент информациязының идиг бериишкиниг ролюн бедидер.

4. Социалистиг чурттар-биле кады ажылдажылганы эчизинге чедир хөгжүдер, социализмниң делегей системазының хөгжүүрүнге бүгү тала-биле идигни бээр.

* * *

ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйының адырларын хөгжүдер, чоннуң амыдырал деңнелин бедидер, эвилелдешкен республикаларның бүдүрүкчү күштерин таарыштыр тургузар болгаш оларның улус ажыл-агыйын хөгжүдер, даштыкы экономиктиг харылзааларны сайзырадыр, эргелеп башкарарын болгаш планнаашкынны сайзырангайжыдар талазы-биле дараазында угланыышкыннарны база онаалгаларны тодаргайлаар.

III. ҮЛЕТПҮР

Чаа беш чылда үлетпүрнүң кол орулгазы чүдел дизе, социалистиг экономиканың, ыңаргыя көдээ ажыл-агыйның болгаш ооң-биле холбаалыг адырларның индустриалдыг баазазын калбартырында болгаш сайзырангайжыдарында, бүдүрүлгениң техниктиг деңнелин база ажыктыг чоруун бедидеринде, продукцияның шынарын үндезинниг экижидеринде болур.

Үлетпүрнүң бүгү адырларының хөгжүлдезин совет улустуң амыдырал хереглелдерин улам долу хандырарынче угландырары эргежок чугула, ынчангаш чоннуң хереглел бараанарын оларны бүдүрүп үндүреринге херектиг чиг-этти, машиналарны болгаш дериглерни бүдүрүп турар үлетпүр кезээниң дүрген өзүлдезин база ооң деңзигүүр хемчээлиниң бедиирин баш удур айыткан турары чугула.

Электроэнергетиканы, ыңаргыя атомнуг электроэнергетиканы, машина тудуушкунун, химия, нефтехимия болгаш газ үлетпүрүн шапкын темпилер-биле хөгжүдер. Үлетпүрнүң бүгү адырларында эң ажыктыг бүдүрүлгелерниң дүрген хөгжүүрүн хандырар. Артык кезектерниң төпчүткен бүдүрүлгезин улуу-биле көвүдедир, автомобильдерниң, тракторларның болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң артык кезектери-биле улус ажыл-агыйының хереглелин долу хандырар.

Беш чыл дургузунда үлетпүр продукциязын бүдүрерин 42—46 хуу, ооң иштинде бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бүдүрерин 41—45 хуу, хереглел чүүлдерин бүдүрерин 44—48 хуу көвүдедир.

Үлетпүрнүң адыр бүрүзүнге, хамыктың мурнунда ооң ажыктыын бедидериниң болгаш ажыл-агыйның иштики курлавырларын эң долу ажыглаарының күсели-биле бүдүрүлгениң өзүлдезин хандырар, ол сорулга-биле:

бүдүрүлгениң структуразын, адырлар аразының болгаш адырларның иштики пропорцияларын **сайзырангайжыдар,** бүдүрүлгениң специализациязын болгаш кооперастаашкынын калбартыр;

күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрериниң темпилерин дүргедедир. Беш чыл дургузунда үлетпүрде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 36—40 хуу бедидерин болгаш продукцияның нийти немелде өзүлдезиниң 87—90 хуузун ооң күсели-биле алырын хандырар;

продукцияның бүгү хевирлериниң техниктиг деңнелин, камналгалыг болурун болгаш шынарын бедидер. Чаа шиңгээдип алыр продукция шынар болгаш техника-экономиктиг характеристикаларының талазы-биле делегей эртемниң болгаш техниказының мурнакчы чедиишкиннеринге дүүшкен турар ужурлуг;

бүдүрүлге күчүлерин болгаш кол фондуларны эң ажыктыг кылдыр ажыглаар. Машиналарны болгаш дериглерни эң долу ажыглаарының, ээлчегиниң коэффициентизин бедидериниң, ажыл чок аваа турар чорукту узуткаарының, ажыглалга чаа киирген бүдүрүлге күчүлерин шиңгээдип алырының хуусааларын кызырарының, бүдүрүлге чорудулгаларын улам ыңай интенсификастаарының аргазы-биле кол бүдүрүлге фондуларының единица бүрүзүнден продукцияны бүдүрерин көвүдедир;

чиг-этти, материалдарны, одаар чүүлдү, электри болгаш одалга энергиязын ажыглаарын экижидер. Машина тудуушкунунда болгаш металл ажылдап кылыышкынында кара металлдарның прокадын 18—20 хуу хемчээлдиг камналгазын металлдың ажыктыг хевирлерин болгаш профильдерин бедидериниң, ооң солукчуларының, машиналарның конструкцияларын болгаш металл прокатты ажылдап кылырының технологиязын сайзырангайжыдарының күсели-биле хандырар. Одаар чүүлдүң, электроэнергияның, химия, ыяш болгаш өске-даа чиг-эт база материалдыг курлавырларның чарыгдалының нормаларын 7—10 хуу кызырар. Бүдүрүлгелерге склад ажыл-агыйын экижидер.

Улус ажыл-агыйынга чиг-этти болгаш одаар чүүл-энергетиктиг курлавырларны, бүдүрүлгениң артынчыларын (демир-дес кескиндизин, кара болгаш өңнүг металлдарның артынчыларын, макулатураны, эрги пөс-таавы материалдарын, шилди, эрги дугуйларны, полимер материалдарын, химикаттарны, чиг-эттиң болгаш материалдарның катап ажыглаар курлавырларының өске-даа хевирлерин) катап эң долу ажыглаар. Катап ажыглаар чиг-этти болгаш бүдүрүлгениң артынчыларын белеткээрин боттандырып турар организацияларның материал-техниктиг баазазын быжыглаар, катап ажыглаар чиг-этти чоннан хүлээп алырын организастаарын экижидер;

үлетпүрде арыг орулганы көвүдедир, продукцияның бот-үнезин чингедирин болгаш бүдүрүлгелерниң ажылының орулгалыг болур чоруун бедидерин хандырар.

Үлетпүрнүң адырларынга бүдүрүлгени хөгжүдериниң дараазында кол угланыышкыннарын болгаш хемчээлин тодарадыр:

электроэнергетикага электроэнергиязын ажылдап үндүрерин 1030—1070 млрд. киловатт-шакка чедирер. Колдуунда одаар чүүл-биле ажылдаар электростанцияларны тударының, оларга улуг энергетиктиг блоктарны тургузарының күсели-биле электростанцияларынга 65—67 млн. киловатт хемчээлдиг күчүнү ажыглалга киирер. Энергетиктиг дериглериниң ажылының техника-экономиктиг көргүзүглерин боттуу-биле экижидер. 1975 чылда электростанцияларга одаар чүүлдүң чарыгдалының бот-деңзизин үндүрүп берген электроэнергияның киловатт-шагынга онааштыр 340—342 граммга чедир эвээжедир.

Гидроэнергетикага электроэнергияны бүдүрериниң, черни суггарарының, улус ажыл-агыйын суг-биле хандырарының, судно чоруушкунун болгаш балык ажылын хөгжүдериниң сорулгаларын шиитпирлээр арганы берип турар гидробелдирлерин колдадыр тударын боттандырар.

Чаңгыс аай күчүзү 1 млн. киловатт болгаш оон ажыг реакторларны тургускан улуг электростанцияларны тударының аргазы-биле атомнуг энергетиканы улуу-биле хөгжүдерин баш бурунгаар көөр. Атомнуг электростанцияларга 6—8 млн. киловатт хемчээлдиг күчүнү ажыглалга киирер.

Чурттуң чаңгыс аай энергетиктиг системазын, 750 болгаш 1150 муң вольт базыышкынныг түр токтуң, 1500 муң вольт доктаамал токтуң электродамчыдылгазының ыраккы шугумнарын тургузар талазы-биле, а ол ышкаш көдээ районнарга электри четкилерин хөгжүдер талазы-биле ажылды үргүлчүлээр, көдээ хереглекчилерни электри-биле хандырарының идегелдиин бедидер.

Беш чылда электроэнергетикага күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 1,4 катап бедидер.

Нефть болгаш газ үлетпүрүнге нефть тывыжын 1975 чылда 480—500 миллион тонна болгаш газтыын 300—320 миллиард кубометр чедирер. Оттулар чүүлдүң нийти балансызынга нефтиниң болгаш газтың нийти хемчээлин 1975 чылда 67 хуудан эвээш эвес болур кылдыр бедидер. Бедик шынарлыг нефть болгаш газ байлактарының чаа черлерин ажыглалга киирерин дүргедедир, эрги таарыштыр кылдынган районнарга нефть болгаш газ тывыжын улам хөгжүдер.

Нефть чыдар каъттарга кылымал салдар чедирериниң аргазы-биле нефть казып тывары беш чылдың төнчүзүнге чедир ону ниитизи-биле казып тыварының 75 хуузундан эвээш эвес болурунга чедирер.

Нефть болгаш газоконденсаттыг черлерни ажылдап кылырының чаа, улам ажыктыг аргаларын тывар ажылды күштелдирер, чер иштинден нефть болгаш газтыг конденсатты үндүрүп алыр деңнелин бедидер.

Хары угда-даа, аңгылап-даа ажыглаарының нефть болгаш ону мөөңнеп тывар черлер фондузун чижээ-биле 2 катап көвүдедир. Нефтиниң 120 болгаш газтың 20 тывыш черлериниң комплекстиг автоматчыдылгазын хандырар. Нефть скважиналарын ажыглалга киирериниң хуусаазын дыка кызырып, оларны ажыглаарының болбаазырангай аргаларын улам ыңай тып, дериглерни эдилээриниң хуусаазын көвүдедип турган, скважиналарны ажыглаарының ажыктыын улам бедидер.

Чер өрүмнээр ажылдарның техника-экономиктиг көргүзүглерин улуу-биле бедидер.

Өрүмнээр ажылдарның ажыктыын барык 1,5 катап бедидер.

Скважиналарны үттээринге өрүмнээшкинниң байдалының көргүзүглерин бүрүн контроль-биле чорудар — скважиналар өрүмнээриниң шак ындыг технологиязын нептередирин дүргедедир.

Нефть тывыжындан үнүп келир газтың курлавырын 80—85 хуу чедир ажыглаарын чедип алыр, ол ындыг доора газты болгаш бойдус газын комплекстиг ажылдап кылырының талазы-биле күчүлерни көвүдедир, суугаткан газты, бензинни, галийни болгаш күгүрнү бүдүрерин калбартыр.

Чуртту газ-биле хандырарының чаңгыс аай системазын тургузар талазы-биле ажылдарны уламчылаар. Чурттуң европа кезиин хандырары-биле чаа районнардан магистральдыг газ дамчыдыкчыларын дургаар газтың улам ажыктыг агымын хандырар. Газ дамчыдыкчыларының төлевилел күчүлерин долузу-биле ажыглаарын хандырар, дамчыдыкчы хоолайларның ажылчын базыышкынын бедидериниң күсели-биле ол хоолайларның газ дамчыдар аргазын көвүдедир. 30 муң километрден эвээш эвес магистраль газ дамчыдыкчыларын тудар. 75 атмосфера базыышкыны турда, газ транспортировкалаарынга диаметри 1420 миллиметр хоолайларны ажыглаарын база улуг күчүлүг, газ сордурар чаа агрегаттарны ажыглаарын калбаа-биле нептередир.

Үлетпүр төптериниң чоогунга газты чер иштинге кадагалаарын дыка калбартыр.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн нефть тывыжының үлетпүрүнге 1,4 катап, газ үлетпүрүнге — 1,3 катап бедидер.

Нефть болбаазырадып кылыр үлетпүрге продукция бүдүрүп үндүрерин 1,5 катап хире көвүдедир.

Нефть болбаазырадып кылыр заводтарны төлевилээриниң болгаш оларны тударының база оларның күчүлерин шиңгээдип алырының хуусааларын элээн кызырар.

Нефть продуктуларының шынарын экижидер. Кол нургулайында, эвээш күгүрлүг дизель одалгаларын, бедик октанның бензиннерни, бедик ажыктыг, хөй хереглел холуушкуннуг чаашкын үстерин бүдүрерин хандырар, нефтепродуктулардан күгүрнү хөйү-биле алырының аргаларын калбаа-биле ажыглаар. Химия үлетпүрүнге ароматтыг углеводородтарны, эвээш күгүрлүг электрод кокстарын, суук газтарны, нефть чиг-эдин бүдүрерин хөйү-биле калбартыр.

Нефть болбаазырадыр үлетпүрнүң бүдүрүлгелеринге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 1,5 катап бедидер.

Хөмүр-даш үлетпүрүнге 1975 чылда хөмүр-даш казып тыварын 685—695 миллион тонна чедирер. Бүдүрүлге чорудулгаларын комплекстиг механизастаарынга болгаш автоматчыдарынга үндезилээш, бүдүрүлгелерни чаартып чепсеглээрин, база ол ышкаш шахталарга хөмүр-дашты калбак эвес хемчээл-биле казып үндүреринче шилчиирин колдуунда доозар, шоолуг эвес ийленчек болгаш немдик каъттарга хөмүр-даш казып тывары узуп алыр комплекстерни, механизастаттынган быжыглаашкыннарны ажыглап турган боттандырарын хөмүр-дашты нийти казып алырының 60 хуузундан эвээш эвес болур кылдыр ооң нийти хемчээлин беш чылдың төнчүзүнде ынча чедирер.

Хөмүр-дашты ажык арга-биле казып тыварын мурнап турар темпилиг кылдыр хөгжүдер, хөмүр-дашты ындыг арга-биле казып тыварын 1975 чылда нийти казыышкынның 30 хуузу кылдыр чедирер.

Хөмүр-даш үлетпүрүнге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 1,4 хире катап бедидер.

Беш чыл дургузунда **торф казыышкынының** 35—38 хууга өзерин хандырар, торф брикеттерин болгаш чартык брикеттерни бүдүрерин хөйү-биле калбартыр.

Кара металлургия талазы-биле — улус ажыл-агыйынга металл хереглелиниң ажыктыг чоруун көскүзү-биле бедидер дээш металл бүдүрүлгезинге дешпилгелиг аргаларны шиңгээдириниң база прокаттың сортаментизин, хоорзаларны болгаш метизтерни калбартырының күсели-биле металл продукциязының шынарын үндезини-биле экижидерин кол сорулга кылдыр санаар.

1975 чылда каң эзилдирилгезин 142—150 млн. тонна, белен прокат бүдүрерин 101—105 млн. тонна чедирер. Прокаттың ажыктыг хевирлерин, бирги ээлчегде чуга демир прокадын, изитпейн ажылдап кылган чуга демирни, эгген болгаш фасоннуг профильдерни, хажык чок кылдынган профильдерни, бедик шынарлыг болгаш экижиткен каңдан прокатты болгаш хоолайларны база метизтерни бүдүрүп үндүрерин көвүдедир. Изитпейн ажылдап кылыр динамиктыг каң бүдүрүлгезин организастаар, трансформатор кылыр каңның шынарын көскүзү-биле бедидер.

Датка удур бүдүмелдер-биле шыпкан база терминтиг арга-биле быжыктырган хоолайларны болгаш металл прокатты, а ол ышкаш металлдарның соокка шыдамык хевирлерин бүдүрүп үндүрерин көвүдедир.

Улуг диаметрлиг болгаш бедик базыышкынга шыдамык газ дамчыдар хоолайларны, чер үттээр болгаш чер иштинге тургузар эң быжыг хоолайларны, изитпейн ажылдап кылган электротехникага хереглээр чуга демирлерни, дадарбас каңны болгаш улус ажыл-агыйынга чугула херектиг өске-даа металл продукциязының хевирлерин бүдүрер чаа күчүлерни тургузар.

Кара металлургияның бүдүрүлге күчүлерин улгаттырарын улуг күчүлүг агрегаттарны, ылавылаарга 5 муң кубометр иштир домна суугуларны, 350 тонна каң-эзилдирер кислородтуг конверторларны тударының күсели-биле боттандырар.

Кара металлургияның демир руда баазазының бүдүрүлгелерин тударын дүргедедир. Бараанныг рудага металлдың холуксаазын көвүдедир.

Дешпилгелиг технология чорудулгаларын, домна бүдүрүлгезинге кислородту болгаш бойдус газын ажыглаарын калбартыр, демир рудалыг окатыштар бүдүрерин 4 катап хире көвүдедир, металлчыткан демир рудазының чиг-эдин үлетпүр аргазы-биле бүдүрерин организастаар. Беш чылдың төнчүзүнге чедир каңны бүдүрериниң нийти хемчээлиниң 30 хуудан эвээш эвезин кислородтуг конверторларга бүдүрер. Каңны үзүктелдирбейн хепке кударының хемчээлин көвүдедир. Каңны печь чокка вакуумнаар, синтетиктиг шлактар-биле ажылдап кылыр, электро шлакка болгаш вакуумга катап эзилдирер аргаларны ажыглап турган, металлдарның шынарын экижидериниң ажыктыг аргаларын калбаа-биле нептередир.

Кара металлургияга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн чижек-биле 1,3 катап бедидер.

Өңнүг металлургия талазы-биле — продукция бүдүрериниң хемчээлин 1,4 катап, ооң иштинде алюминийни—56—60 хуу, чести—35—40 хуу көвүдедир. Металл шынары экижидер металлдар бүдүрерин бойдус алмазының тывыжын калбартыр. Мөңгүн суу, ак-коргулчун, сурьма, молибден, вольфрам, коргулчун, глинозём бүдүрериниң чиг-эт баазазын хөгжүдерин дүргедедир.

Бедик бүдүрүкчүлүг бору чоруур дериглерниң комплекстерин чер иштинден руда тыварынга ажыглавышаан, руданы ажык арга-биле казып тыварын моон ыңай улам хөгжүдерин хандырар. Даг-руда бүдүрүлгелерин бедик бүдүрүкчүлүг дериглелер болгаш транспорт херекселдери-биле хандырарын дүргедедир.

Рудалардан металл аңгылап алырын бедидер, чиг-этти комплекстиг ажыглаарын экижидер, чартык продуктуларны долузу-биле ажыглап кылыр технологтуг системаларны калбаа-биле шиңгээдир болгаш бүдүрүлге артынчыларын металлургия заводтарынга ажыглаарын организастаар. Плазмалыг металлургия чорудулгазының үндезинин тургузар. Өңнүг болгаш холуксаалыг металлдардан чиг-этти хептеп кутпушаан, ажылдап кылырын ажыглаарын хөгжүдер, янзы-бүрү материалдарны өңнүг металлдар-биле чайырлаар технологияны болгаш ол сорулгага херектиг үлетпүр аппаратураларын ажылдап кылыр.

Ийиги черге өңнүг металлдарын, электрод продукциязын, чес болгаш чес холуксаалардан прокатты, чиңге хемчээлдиг сывырган демирлер, чуга ханалыг хоолайлар болгаш ажыктыг профильдер бүдүрериниң талазы-биле күчүлерни улам ыңай көвүдедирин көөр, алюминий холуксаалыг тудуг профильдерин база ол ышкаш чем продуктуларын савалап шарыыр алюминий фольгазын база денталарны болгаш хоолайлар бүдүрерин көвүдедир болгаш сортаментизин калбартыр. Өңнүг болгаш холуксаалыг металлдарның шынарын экижидер.

Өңнүг металлургияга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 1,4 катаптан эвээш эвес бедидер.

Химия болгаш нефтехимия үлетпүрүнүң талазы-биле продукция бүдүрериниң хемчээлин чижек-биле 1,7 катап, ооң иштинде пласстиктиг массалар болгаш синтетиктиг чуктарны чижеглел-биле 2 катап, каучуктарны 1,7, амыдыралга хереглээр химия бараанарын 1,9 катап көвүдедир. 1975 чылда минералдыг чемишчидилгелер бүдүрерин 90 млн. тонна, химиктиг волокноларны 1050—1100 муң тонна чедирер. Бүдүрүп турар продукцияның шынарын экижидер болгаш ассортиментизин калбартыр. Адырларның иштинге пропорцияларны экижидер. Улуг күчүлүг агрегаттарны болгаш установкаларны тургузуп база ол ышкаш бүдүрүлгениң үзүктелбес технологтуг чорудулгаларын ажыглап турган, химия бүдүрүлгезиниң улам ыңайгы хөгжүлдезин чедип алыр.

Минералдыг чемишчидилгелер бүдүрериниң нийти хемчээлин беш чыл төнчүзүнге чедир 80 хуу хире чедирер дээш бедик шынарлыг концентрастаан болгаш нарын минералдыг чемишчидилгелер бүдүрерин мурнап турар темп-биле хөгжүдер. Минералдыг чемишчидилгелерде хоолулуг чүүлдерниң ортумак хемчээлин 35—37 хуу бедидер. Үнүш камгалалының химиктиг чепсектерин бүдүрерин көвүдедир, ассортиментизин калбартыр.

Пластиктиг массаларның болгаш олардан кылыр кылыгларның шынарын экижидер, полимерлиг материалдарның эң-не быжыг, изиге шыдамыккай, электри аңгылаар шынарлыг, дадарбас болгаш өске-даа хевирлерин бүдүрерин шиңгээдип алыр. Беш чылдың төнчүзүнге чедир синтетиктиг чуктар болгаш пластмастар бүдүрүп үндүрериниң нийти хемчээлинде термопластар бүдүрериниң нийти хемчээлин 40—43 хуу чедирер.

Химиктиг волокнолар бүдүрериниң структуразын экижидер, беш чылдың төнчүзүнге чедир оларны бүдүрериниң нийти хемчээлинге синтетиктиг волокноларның хуузун 38—40 хуу чедир бедидер, пөс холаан синтетиктиг болгаш кылымал удазыннарны, жгуттуг штапель волокноларны, бүдүп каан химиктиг волокноларны бүдүрерин болгаш синтетиктиг кылымал торгуларны улуг-улуг шарыгларга бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин элээн көвүдедир.

Бедик шынарлыг чаа синтетиктиг каучуктар бүдүрерин элээн калбартыр. Натуралдыг каучукту солуур синтетиктиг каучук бүдүрериниң нийти хемчээлин каучук бүдүрүлгезиниң нийти хемчээлиниң 55—60 хуузу чедирер, ооң-биле холбаштыр натуралдыг каучуктуң чарыгдалын кызырар. Болбаазырангай конструкцияның автомобиль дугуйларын бүдүрерин калбартыр, автомобиль дугуйларының ажыглалын ортумаа-биле 20—25 хуу бедидерин хандырар.

Бичё тоннажтыг химия продукциязын бүдүрериниң өзүлдезин дүргедедир, ооң ассортиментизин калбартыр. Полимерлиг материалдарның шынарын бедидер, химиктиг немелде чүүлдер бүдүрерин калбартыр болгаш улус ажыл-агыйының оларга хереглелин долузу-биле хандырар. Медицинага болгаш көдээ ажыл-агыйга хереглээр консервантылар болгаш антисептиктерни, дээштиг биологтуг бүдүмелдерни, аъш-чем продуктуларны савалаарынга хереглээр реактивтерни, янзы-бүрү кылаң хаптарны, химиктиг үстерни, солукчуларының болгаш техниктиг сорулгаларга чарыгдаттынып турар өске-даа аъш-чем чиг-эдин, синтетиктиг глицеринни, синтетиктиг будуктарны, лактарны, пестерниң шынарын экижидер бүдүмелдерни, трикотаж кылыгларны, идиктерни болгаш кылымал алгыларны бүдүрерин элээн көвүдедир.

Амыдырал химиязының бараанарының, пластмас кылыгларның болгаш химия үлетпүрүнүң чоннуң хереглелинге бүдүрер продукциязының өске-даа хевирлериниң ассортиментизин калбартыр болгаш шынарын экижидер.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн химия үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге 1,6 катап, нефтехимия үлетпүрүнге 1,5 катап бедидер.

Чер байлаан геология талазы-биле өөренип көөр болгаш минерал-чиг-эт курлавырларын шинчилээр ажылдарны хамыктың мурнунда даг бүдүрүлгелериниң районнарынга, а ол ышкаш оларны бүдүрүлгеге шиңгээдип алырынга экономика талазы-биле ажыктыг черлерге калбартыр. Ыңаргыя чурттуң Европа кезээнге нефть болгаш газтың, кокстаар болгаш одаар хөмүр-даштың, бедик сорттуг бокситтерниң, эң-не чугула боор турар өңнүг, ховар болгаш үнелиг металлдарның, алмазтың, минералдыг чемишчидилгелерни, ыңаргыя фосфатты кылыр чиг-эттиң шинчилелин, чер адаанын сугларының шинчилелдерин күштелдирер. А ол ышкаш Сибирьде болгаш Уралда демир рудазы-биле байлак черлерни тывар талазы-биле шинчилел ажылдарын күштелдирер.

Нефть болгаш газ чыдар суг адаанның перспективтиг черлерин илередир сорулга-биле далайларның болгаш океаннарның эрик кыдыының зоналарынга шинчилел ажылдарын калбартыр. Алдын, коргулчун болгаш өске-даа руданың казар байлаа бар эрик чоогу черлерге шинчилел ажылдарын калбартыр. Геология шинчилелиниң экономиктиг ажыктыын бедидер.

Машина тудуунуң болгаш металл болбаазырадырының талазы-биле беш чыл иштинде продукция бүдүрүп үндүрерин 1,7 катап, ооң иштинде чоннуң хереглел бараанарын бүдүрерин 2,2 катап көвүдедир. Приборлар болгаш автоматизацияның чепсек-херекселдерин, көдээ ажыл-агый машиналарын, тудуг болгаш мелиорация техниказын, металл болбаазырадыр болгаш электротехниктиг дериглерниң эң-не дешпилгелиг хевирлерин, газ турбиналарын, атомнуг электростанцияның болгаш химия үлетпүрүнүң дериглерин, үлетпүрнүң чиик болгаш аъш-чем адырларының, демир оруктуң шимчеп чоруур составының дериглерин, автомобиль үлетпүрүнүң продукциязын бүдүрерин мурнадыр хөгжүде-

(Уланчызы 3-кү арында).

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле СЭКП-ниң XXIV съездизиниң Директивалары

(Уламчызы. Эгези 1, 2 арыннарда).

рин хандырар. Кыдыкы Соңгу чүктүң, изиг агаарлыг болгаш даг-даштыг черлерниң байдалынга ажылдаарынга таарыштырган чүүл-бүрү хевириниң техниказын тургузуп, бүдүрүп үндүрерин калбартыр.

Көдүртүр-транспорт, чүдүрер-дүжүрер болгаш склад ажылдарын механизастаар чепсек-херекселдер бүдүрерин элээн көвүдедир. Чоннуң үр үеде ажыглаар хереглел барааннарының ассортиментизин болгаш шынарын экижидер.

Агрегаттарның тус-тус күчүзүн улгаттырар, ооң шынарын болгаш идегелдиин улгаттыргаш, дериг-херекселдерниң ажыктыын бедидер.

Машина тудуунуң чаа бүдүрүлгелерин тударда болгаш ажылдап турарларын чаарты кылырда, машина тудуунуң продукциязын бүдүрерин специализастаарын ханыладырының, кезектер болгаш технология аайы-биле специализастаан заводтарны болгаш эптелге заводтарын колдады тургузарының эргежок чугулазын барымдаалаар. Дерилгелерниң ээлчеглиг ажылдарының коэффициентизин бедидер.

Машина тудуунуң бүдүрүлге баазазының техниктиг чаарты дериишкинин дүргедедир. Металл болбаазырадып кылыр эргижирээн дериишкиннерни солууру-биле ол адырның бүдүрүлгелеринче металл кезер станоктарның курлавырларының 25—30 хуузун болгаш дарганнаашкын-пресс машиналарының курлавырларының 30-ден ээвээш эвес хуузун чорудар. Чаа депшилгелиг технологтуг чорудулгаларны дүргени-биле шиңгээдип алыр.

1975 чылда металл кезер станоктар бүдүрерин 230—250 муң кезек болгаш дарганналга-пресс машиналарын бүдүрерин 60—65 муң кезек чедирер. Сан программазы-биле башкарар металл болбаазырадып кылыр станоктарның бүдүрүлгезин колдады өстүрерин хандырар, беш чыл дургузунда оларны бүдүрүп үндүрерин 3,5 катаптан ээвээш эвес көвүдедир. Шын болгаш онза шын кылыр станоктарны, автоматтыг база чартык автоматтыг шугумнарны, дарганналга-пресс болгаш шуткулга дериишкиннерин бүдүрүп үндүрерин, а база ол ышкаш металл кезер болгаш абразивтиг херекселдерниң специализастаттынган бүдүрүлгезин калбартыр; ол херекселдерниң шынарын бедидер.

Ам ажылдап турар шуткулга болгаш дарганналга хевилээшкин заводтарын база цехтерин чаа техниктиг үндезинге чаарты кылырының болгаш чааларын тудуп тургузарының аргазы-биле, шуткаан база хевилээн чүүлдер бүдүрер талазы-биле специализастаттынган күчүлерни дүргедээшкинниг хөгжүдерин хандырар. Чаа технологтуг чорудулгаларны, бо шагның конструкциялыг болгаш каңналга материалдарын ээлдирер хептерге кудар шуткуушкунну, базышкын-биле болгаш вакуумга кылыр шуткуушкунну, шуудулгалыг база автоматтыг шугумнарны бүдүрүлгеге ажыглап, а ол ышкаш шой ээлдирериңге херегләэр үлетпүрге таарыжыр индукциялыг суугуларны шиңгээдип ап тургаш, шуткулгаларның, хевилелдерниң, каңналга кылыгларының болгаш сомнарының шынарын база ылаптыын бедидер.

Базышкын-биле металлдар болбаазырадып кылырының үлүг-хуузун дыка бедидер, ишкир хевилээшкинни үлетпүрге калбаа-биле ажыглаар.

Ниити машина тудуушкунунга херегleттинер кылыгларның төвчүттүнген белеткээшкинин мурнады хөгжүдерин хандырар.

1975 чылда тракторлар бүдүрерин 575 муң кезекке болгаш көдээ ажыл-агый машиналарын бүдүрерин 3,5 млрд. рубль түңүнге чедирер. Тракторларның, комбайннарның болгаш көдээ ажыл-агыйының өске-даа машиналарының күчүзүн болгаш бүдүрүкчүлүүн бедидер. Тараа ажаап алыр бедик бүдүрүкчүлүг чаа комбайннарның, чер аңдарар болгаш үлетпүрге ажыглаттынар күчүлүг тракторларның, ыяш кезер ажылдарга херегләэр агрегат машиналарының бүдүрүлгезин организастаар. Көдээ ажыл-агыйда бүдүрүлге чорудулгаларын комплекстиг механизастаарынга эргежок чугула көдээ ажыл-агый машиналарын база дериишкиннерин чогаадып кылырын болгаш бүдүрүп үндүрерин дүргедедир. Боду чоруур шассилерни болгаш аскылыг херекселдерни эргежок чугула четчир санныы-биле бүдүрерин калбартыр.

1975 чылда автомобильдер бүдүрүп үндүрерин 2—2,1 млн. кезек чедирер, ынчаарга чүък сөөртүр автомобильдерни бүдүрерин чижек-биле 1,5 катап болгаш чиик автомобильдер бүдүрерин 3,5—3,8 катап көвүдедир. Хөй чүък сөөртүр автомобильдерни болгаш оларның баазазынга аар чүък тыртар автопоездилерни бүдүрүп үндүрерин көвүдедир. Специализастаттынган чүък автомобильдерин болгаш автомобиль кожугларын, кыдыкы соңгу чүктүң база изиг агаар-бойдустуг черлерниң байдалдарынга ажылдаарынга таарышкан автомобильдерни, ыяш сөөртүр автопоездилерни бүдүрүп үндүрерин калбартыр. Даг-руда үлетпүрүнге херегләэр 120 тонна чедир чүък сөөртүр автосамосвалдарны болгаш чүъгүн боду дүжүрер автопоездилерни бүдүрерин организастаар. Хөй кижи кирер автобустарны болгаш берге оруктарга чоруур автобустарны бүдүрүп үндүрерин калбартыр. Автомобиль шимчедикчилериниң капитал септелгеге чедир ажылдаарының хуусаазын 1,3—1,5 катап улгаттырар.

Чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң, садыгның, ниитиниң чемненилге черлериниң бүдүрүлгелеринге автоматчыдылганың эң чаа чепсектери-биле хандыртынган бедик бүдүрүкчүлүг технологтуг дерилгени бүдүрүп үндүрерин 1,9 катаптан ээвээш эвес көвүдедир. Аъш-чем продуктуларын савалап шарыр автоматтарны болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелеринге херегләэр дерилгени бүдүрүп үндүрерин дыка көвүдедир.

Автоматчыттынган конвейерлиг транспорт шугумнарынга херегләэр, дистанциялыг болгаш автоматтыг башкарылгалыг, көдүрер-сөөртүр машиналарның база механизмнерниң комплекстизин, а ол ышкаш циклдиг хөделир машиналарның чаа конструкциязын чогаадып кылырын болгаш бүдүрерин организастаар. Сөөртүлге үезинде төктүр чүъктерниң — цементиниң, минералдыг чемишчидилгелерниң болгаш өскелериниң-даа төктүп хораар чоруун ээвээжедирин хандырар тускай транспорт, чүдүрүлге-дүжүрүлге механизмнериниң болгаш херекселдериниң бүдүрүлгезин калбартыр. Магистральдыг оруктарга чүък сөөртүр вагоннар болгаш контейнерлер бүдүрер талазы-биле заводтарның тудуушкунун болгаш реконструкциязын дүргедедир.

Металлургия болгаш хөмүр-даш, даг-тывыш, химия, нефтехимия болгаш нефть болбаазырадыр үлетпүрге, энергетикага, целлюлоза-саазын үлетпүрүнге база өске-даа адырларга херегләэр бодунуң күчүзү улуг машиналарның болгаш дериишкиннерниң чаа хевирлерин тургузар. Ишкири 5000 куб. метр домна суугуларга херегләэр дериишкиннерни, чер казар ажылдарга херегләэр шакта бүдүрүкчүлүү 12 муң хире куб. метр роторлуг комплексилерни, ускуужунуң ишкири 100 куб. метр экскаваторларны, ийленчек болгаш кадырланчак дүжүп турар чуга база ылын каъттарны ажылдап кылырынга херегләэр механизастаттынган быжыглаашкыннарлыг дериишкиннерниң комплексилерин бүдүрерин база массалыы-биле кылып үндүрерин шиңгээдип алыр.

Одаар чүүл-биле ажылдаар электростанцияларга 500 болгаш 800 муң киловатт күчүлүг энергетиктиг блоктарның комплекстиг дерилгезин, 100 муң киловатт күчүлүг газ турбиналарын, а ол ышкаш атомнуг электростанцияларга 1 млн. болгаш оон ажыг киловатт күчүлүг реактор тургузулгаларын бүдүрерин хандырар. 1200 муң киловатт күчүлүг кол энергетиктиг блоктуң дерилгезин белеткээр. 1500 муң вольт күштүг доктаамал токтуг болгаш 1150 муң вольт күштүг өскерлир токтуг электродамчыдылгалар шугумнарынга чаа бедик вольтулуг болгаш катап чаартынар дериглерниң комплексизин тургузар.

Дензи, технологтуг болгаш ажыглал күчүлерин экижиткен, күчүлериниң диапазону ниити үлетпүр ажыглалының электрошимчедикчилериниң, улуг эвес шимчедикчилерни болгаш микрошимчедикчилерни киириштирбишаан, чаа сериязын бүдүрерин шиңгээдип алыр. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң онзагай байдалын барымдаалап тургаш, электрошимчедикчилерни, электроаппаратуразын, кабель кылыгларын тургузарын болгаш калбаа-биле бүдүрерин хандырар. Чырыткы арматуразының талазы-биле чоннуң хереглелин хандырар.

Дизель тудуушкунуң хөгжүдеринге болгаш газ шимчедикчилерин база газмотокомпрессорларны бүдүрериңче онза кичээнгейни салыр. Ол машиналарның моторесурзун 1,5—2 катап көвүдедир. Чаа күчүлүг тепловозтарны бүдүрерин шиңгээдип алыр.

Барыын Сибирьниң болгаш Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга ажылдаар тускай газ тывыжының дерилгезин, күчүлүг магистраль газ болгаш нефть дамчыдылгаларының тудуунга херектиг дериглерниң комплексизин бүдүрерин организастаар.

Тудуг болгаш орук кылыр машина тудуушкунун хөгжүдериниң темпилерин дүргедедир, тудугга херегләэр чаңгыс аай бедиткен күчүнүң машиналарын бүдүрүп үндүрерин көвүдедир. Күчүлүг үлетпүр тракторларның болгаш дугуйлуг чүък сөөртүкчүлериниң гидравликтиг экскаваторларның баазазынга чаа машиналарны, шеверлээр, бажың крышазын кылыр болгаш өске-даа ажылдарга херектиг машиналарның комплексилерин калбаа-биле бүдүрерин шиңгээдип алыр. Тудуг материалдар үлетпүрүнге херектиг автоматтыг шугумнарны тургузар, коммунал ажыл-агыйның хереглелдеринге машиналарны болгаш дериглерни бүдүрүп үндүрерин калбартыр.

Металлургия, химия болгаш нефть ажылдап кылыр, нефть, газ болгаш хөмүр-даш үлетпүрүнге технологтуг чорудулгаларны башкарарының автоматчыдылга чепсек-херекселдерин болгаш комплекстиг системаларны үлетпүрге бүдүрүп үндүрерин шиңгээдип алыр.

Приборлар бүдүрерин 2 катап көвүдедир. Үлетпүр приборларының күрүне системазында кирген болбаазын тургузулгаларының долу комплексизин тургузарын доозар болгаш ындыг тургузулгаларны бүдүрерин шиңгээдип алырын боттандырар. Ажыглал көргүзүглерин бедиткен болгаш идегелдиин бедиткен ниити үлетпүр приборларының болгаш автоматчыдылга чепсек-херекселдериниң агрегатчыткан комплексилерин бүдүрерин шиңгээдип алыр.

Саналга техниказының чепсек-херекселдерин бүдүрерин 2,4 катап, ооң иштинде электроннуг саналга машиналарын бүдүрерин 2,6 катап көвүдедир. Интеграль системаларның баазазынга электроннуг саналга машиналарының чаа комплексизин калбаа-биле бүдүрерин шиңгээдип алыр. Информацияны даңзылаар, чыыр, шыгжаар, дамчыдар болгаш ажылдап кылыр чорудулгаларны автоматчыдарын хандырып турар техниктиг чепсек-херекселдерниң комплексизин, чурт харылзаазының автоматчыткан чаңгыс аай четкизиниң чаа техниктиг чепсек-херекселдерин, агаарга харылзаа оруунуң болгаш ону башкарарының радиоаппаратуразын, интегральдыг схемаларны калбаа-биле ажыглаарынга үндезилээш, медицинаның электроннуг аппаратуразын тургузар.

Эртем-шинчилел ажылдарын чорударының болбаазын приборларын, аппараттарын болгаш лаборатория дерилгезин, а ол ышкаш инженер болгаш башкарылга ажылын механизастаарының база автоматчыдарының чепсек-херекселдерин үлетпүрге бүдүрүп үндүрерин калбартыр.

Машина тудуушкунунга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 1,5 — 1,8 катап бедидер.

Ыяш, ыяш ажылдап кылыр база целлюлоза-саазын үлетпүрүнге тудуг ыяжын бүдүрериниң структуразын улам ыңай экижидерин болгаш комплекстиг ажыглаарын хандырар.

Беш чыл дургузунда ыяш чоңгузундан болгаш ыяш волокнолуг плиталарны бүдүрүп үндүрерин 2,8—2,9 катап, целлюлозаны—1,7 катап, картонну — 1,8 катап, саазынны—1,3 катаптан ээвээш эвес көвүдедир.

Целлюлозаның, саазынның болгаш картоннуң, ооң иштинде техниктиг сорулгаларга болгаш аъш-чем продуктуларын машина-биле савалаарынга ажыглаар ховар хевирлерин бүдүрүп үндүрериңче, ол ышкаш чурттакчы чоннуң хереглелдеринге ажыглаар саазын аймааның барааннарын бүдүрериңче онза кичээнгейни угландырар. Кылып турар продукцияның шынарын экижидер.

Целлюлоза-саазын үлетпүрүнге технологтуг чиг-эт кылдыр ыяш артынчыларының, калбак болгаш ине бүрүлүг куду шынарның ыяштарының, макулатураның технологтуг кескиндилерин ажыглаарын улам калбартыр.

Ниитизи-биле белеткээр ыяштың хемчээлинге бодаарга, тудугга херегләэр ыяшты бүдүрерин, ооң 80 хуузунга чедирер.

Белеткээн ыяшты ол хевээр сөөртүрүн кызырар сорулга-биле чурттуң чөөн районнарынга ыяш ажылдап кылырын калбартыр.

Ыяш белеткээрде хөй күш үнер ажылдарны механизастаарынче, эң-не сайзыраңгай машиналарны база дериг-херекселдерни нептередиринче болгаш автомобиль оруктарының байдалын экижидеринче, а ол ышкаш эки механизастаттынган чаа ыяш үлетпүр ажыл-агыйларын тургузарынче кол кичээнгейни угландыргаш, ажылдап турар ыяш белеткээр бүдүрүлгелерни чаартып эде деририн боттандырар. Ыяш белеткелинде ажылдап турар ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның күш-ажылының база амыдырал хандырылгазының байдалын экижидер.

Хамыкты мурнай чурттуң чөөн районнарынга мебель үлетпүрүнүң күчүзүн хөгжүдер, ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаарты эде дерип тургаш, мебель бүдүрүп үндүрерин көвүдедир. Мебель бүдүрүлгезинге чаа техниктиг чорудулгаларны болгаш эң-не ажыктыг материалдарны калбаа-биле нептередир. Беш чыл дургузунда мебель бүдүрерин 1,6 катаптан ээвээш эвес көвүдедир.

Ыяш бүдүрүлгелеринге болгаш ыяшты сайзырады ажылдап кылыр үлетпүрге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чижеглел-биле 35 хуу болгаш целлюлоза-саазын үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге 45 хуу бедидер.

Тудуг материалдарының үлетпүрүнүң продукция бүдүрериниң хемчээлин 1,4 катап улгаттырар, бажың-балгатты болгаш өске-даа тудугларның деңзизин чиик болдурар сорулга-биле заводка бедик шынарлыг кылган материалдарны болгаш кылыгларны, индустриалдыг конструкцияларны, чиик деңзилиг кылыгларны калбаа-биле бүдүрүп үндүрерин организастаар. 1975 чылда цемент бүдүрүп үндүрерин 122—127 млн. тонна чедирер. Шеверлеп каастаар материалдарның болгаш санитар-техниктиг дериг-херекселдерниң ассортиментизин дыка калбартыр. Тууйбу болгаш чер-черниң өске-даа тудуг материалдарын бүдүрерин көвүдедир. Тудуг материалдарын белеткээринге өске адырларның артынчы продуктуларын (шлак, хүл, руда чок материалдар чергелиг чүүлдерни) калбаа-биле ажыглаар. Көдээ ажыл-агыйның хереглелдеринге чугай далганын болгаш керамиктиг дренажтар хоолайларын, а ол ышкаш ирригация тудуунга херегләэр хоолайларны бүдүрерин көвүдедир.

Бүдүрүлгелерниң техниктиг деңнелин бедидер, бүдүрүлге чорудулгаларын механизастаарын болгаш автоматчыдарын дүргедедир. Тудуг материалдарының үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн чижеглел-биле 35 хуу бедидер.

Чиик үлетпүр талазы-биле. Хептерге, идиктерге болгаш чиик үлетпүрнүң өске-даа кылыгларынга совет кижилерниң хереглелдерин улам долу хандырар сорулга-биле ол адырга продукция бүдүрериниң хемчээлин 35—40 хуу улгаттырар; 1975 чылда пөс аймаан бүдүрерин 10,5—11 млрд. дөрбелчин метр, хөм идикти 800—830 млн. ажеш чедирер: трикотаж кылыгларын бүдүрериниң өзүлдезин 1,5, дааранылга кылыгларының 1,4 болгаш фарфор-шаажаң саваларны 2 катап улгаттырар. Барааннарның ассортиментизин өй-шаанда чаартыр болгаш улам калбартыр, оларның шынарын болгаш даштыкы аян хевирин экижидер.

Чаа техниканы болгаш депшилгелиг технологияны, а ол ышкаш бүдүрүлгени механизастаарынга болгаш автоматчыдарынга үндезилээш, чиик үлетпүрнүң бүдүрүлгелериниң техниктиг эде дериишкинин боттандырар. Хөвең-саазын, дүк болгаш трикотаж үлетпүрүнге ээргиш чокка удазын кадарының бедик бүдүрүкчүлүг машиналарын, хемези чок аргылга станоктарын, комплекстиг автоматтыг шугумнарны, пөс-таавы болгаш трикотаж каасталгазының, хеп болгаш идиктер кылып үндүрериниң талазы-биле үзүктел чок технологтуг чорудулгаларны калбаа-биле шиңгээдип нептередирин хандырар.

Чиик үлетпүрнүң бүдүрүлгелеринге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 34 хуу бедидер.

Аъш-чем, эът-сүт болгаш балык үлетпүрүнге продукция бүдүрүп үндүрерин 33—35, ооң иштинде эътти 40—43 хуу, чалаң сүт продукциязын 29 хуу, чигирни чижек-биле 34 хуу, балык аймааның аъш-чем продукциязын 47 хуудан ээвээш эвес көвүдедир. Аъш-чем продуктуларының шынарын бедидер, ассортиментизин калбартыр болгаш ооң амданныг, чемзиг болур чоруун экижидер. Бичии уругларга аъш-чем продуктуларын, консервилээн кат-чимисти болгаш ногааларны, бедик шынарлыг кондитер кылыгларын бүдүрерин шалыпкын темпилер-биле хөгжүдер. Кезек-кезектеп савалаар барааннарны, а ол ышкаш янзы-бүрү чартык фабрикаттарны болгаш кулинария кылыгларын бүдүрерин көвүдедир.

Аъш-чем чиг-эдин комплекстиг ажыглаарын калбартыр. Аъш-чем, эът болгаш сүт үлетпүрүнүң бүдүрүлгелерин тударын болгаш чаартырын дүргедедирин, оларны амгы үениң бедик бүдүрүкчүлүг дериглери-биле чепсеглээрин хандырар.

Дириг болгаш сооткан балыкты, балык эъдин болгаш чартык фабрикаттарны, балык кылыгларны, ыштаан болгаш кадырган балыкты бүдүрерин база садыг организацияларынга дужаарын дыка көвүдедир.

Балыкты тывар болгаш сайзырады ажылдап кылыр талазы-биле автоматчыткан болгаш механизастаан шугумнар-биле дериттинген, туткан балыкты комплекстиг сайзырады ажылдап кылырын болгаш артынчыларны мал чеми далган кылдыр бүдүрериңге бүрүн ажыглаарын хандырар эки ажыктыг суднолар-биле балык үлетпүрүнүң флодун долдурар. Балык тывыжының флодун ажыглаарын дыка экижидер, балыкты дилеп тывырының чаа депшилгелиг чепсектерин болгаш ону тударын калбаа-биле нептередир, ылаңгыя Ыраккы Чөөн чүк бассейнинге судно септээр бүдүрүлге күчүлерин болгаш далайның балык порттарын хөгжүдер.

Океан балыктарын сайзырады комплекстиг ажылдап кылыр болгаш балыктардан калбак ассортиментилиг, бедик шынарлыг продукцияны бүдүрүп үндүрер талазы-биле бүдүрүлге черлериниң бүдүрүлге күчүлерин улгаттырар.

Далай океанынга балык үлетпүрүнүң чиг-эт баазазын шинчилээр талазы-биле ажылды калбартыр. Иштики суг хөөлбектерге балыктарның бедик үнелиг хевирлериниң курлавырларын дыка көвүдедир талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни боттандырар. Күрүнениң суг-хөөлбек ажыл-агыйларынга балык бүдүрерин 2,7 катап көвүдедир.

Аъш-чем, эът, сүт болгаш балык үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 30—33 хуу бедидер.

Үлетпүрнүң бүгү адырларынга **культура-амыдырал угланыышкынының болгаш ажыл-агый херекселиниң барааннарын бүдүрерин** хөгжүдер, оларны бүдүрүп үндүрерин 1,8 катап көвүдедир. Культура-амыдырал угланыышкынының болгаш ажыл-агый херекселиниң барааннарын аар үлетпүрнүң адырларынга бүдүрерин мынчаар көвүдедир: өңнүг металлургияга, химиктиг машина тудуушкунунга болгаш станок тудуушкунунга 3 катап, аар машина тудуушкунунга, прибор тудуушкунунга, судно тудуушкун болгаш электрон үлетпүрүнге 2,2—2,5 катап, ужар чүүл, камгалал, электротехника, химия, нефтехимия үлетпүрүнге, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң машина тудуушкунунга, тудуг материалдарының үлетпүрүнге болгаш радио үлетпүрүнге 1,8—2 катап, автомобиль, целлюлоза-саазын, ыяш болгаш ыяшты сайзырады ажылдап кылыр үлетпүрге болгаш кара металлургияга 1,5—1,7 катап.

Кылыгларның ассортиментизин бүгү хемчег-биле калбартыр болгаш үргүлчү чаартыр, оларның шынарын экижидер, барааннарның чаа хевирлерин бүдүрүп үндүрерин организастаар, чоннуң күш-ажылын чиигедир болгаш чуртталга байдалдарын экижидер апаар амыдыралдың техника талазы-биле нарын машиналарының болгаш приборларының идегелдиин база үр эдилелдиг болурун бедидер.

Культура-амыдырал угланыышкынының болгаш ажыл-агый херекселиниң барааннарын бүдүрер специализастаан бүдүрүлгелерни болгаш цехтерни организастаар талазы-биле база ажылдап турар бүдүрүлгелерге ол барааннарны бүдүрериниң техниктиг деңнелин бедидер талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

Чурт үлетпүрүнүң продукциязын бүдүрериниң хемчээлин 1,7 катап улгаттырар, чуртталгага эргежок чугула чурулгалыг тывыш чүүлдериниң бедик шынарлыг кылыгларын, белек болур чүүлдерни, ажыл-агыйның үүрмек кылыгларын база улустуң өске-даа хереглел барааннарын бүдүрерин боттуу-биле калбартыр, ынчангаш ол сорулгага чиг-эттиң болгаш материалдарның чер-черде курлавырларын хөйү-биле ажыглаар. Ажылдап турар бүдүрүлгелерни техника талазы-биле чаарты чепсеглээрин болгаш специализастаарын, а ол ышкаш нургулайында-ла бичии болгаш ортумак чергелиг хоорайларга ол адырның чаа бүдүрүлгелерин тударын боттандырар.

Микробиология үлетпүрүн дүрген темпилер-биле хөгжүдер. Мал чеми ажыткылар бүдүрерин 3,5—3,7 катап көвүдедир. Белок-витамин концентраттарын үлетпүрге бүдүрерин хөгжүдер, аминокислоталарны, үнүштер камгалалының микробиологтуг чепсектерин, медицинаны болбайн турар антибиотиктерни болгаш мал чеми витаминнерин бүдүрерин дыка калбартыр. Технологтуг чорудулгаларны интенсификастаарынга болгаш аъш-чем база чиик үлетпүрге, көдээ ажыл-агыйга болгаш өске-даа адырларга продукцияның шынарын экижидеринге ажыглаар ферментилиг препараттарны бүдүрерин көвүдедир болгаш ассортиментизин калбартыр. Чаңгыс аай бедиткен күчүлүг агрегаттарлыг бедик бүдүрүкчүлүг технологтуг шугумнар-биле микробиологтуг үлетпүрнү чепсеглээрин боттандырар.

Далган-крупа үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге бедик сорттарның далганын эргежок чугула хемчээлге бүдүрерин хандырар, крупаның ассортиментизин экижидер, рис ажылдап кылырын 2 катап болгаш кырлыг-кара крупазын —1,5 катап көвүдедир. Элеватор-склад ажыл-агыйының, далган-крупа болгаш комбикорм үлетпүрүнүң материал-техниктиг баазазын быжыглаар.

Медицина үлетпүрүнүң продукциязын бүдүрүп үндүрерин 1,5 катап көвүдедир. Чоннуң хереглелин долдур хандырар хемчээлге чедир эргежок чугула ассортиментиге эмнерни бүдүрер. Витаминнер болгаш антибиотиктер бүдүрүп үндүрерин дыка көвүдедир. Вируска удур, антибактериялыг, антигрибтиг болгаш ыжыкка удур дээштиг шынарлыг чаа антибиотиктерни тургузар болгаш бүдүрер талазы-биле ажылдарны бирги ээлчегде хөгжүдерин хандырар. Белен эм хевирлерин бүдүрерин көвүдедир болгаш оларның ассортиментизин экижидер. Профилактикага, аарыгларны илередип доктаадырынга, аарыг кижилерни эмнээринге болгаш оларны ажаарынга херегләэр медицина дериглерин болгаш техниктиг чепсектерни бүдүрерин калбартыр.

IV Көдээ ажыл-агый

Көдээ ажыл-агый талазы-биле сорулга чүл дизе, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң чылда ортумак хемчээлин эрткен беш чылга деңнээрге 20—22 хуу көвүдедири, чоннуң аъш-чем продуктуларынга база үлетпүрнүң чиг-этке хереглелин улам долу хандырары болур. Көдээ ажыл-агыйның материал-техниктиг баазазын бүгү талалыг быжыглаары, химизастаашкынның аргазы-биле ону интенсификастаарының угланыышкынын хажык чокка боттандыраары, чер болгаш мал ажылын комплекстиг механизастаары, черни калбаа-биле мелиорастаары ол сорулгаларны боттандырарынга шиитпирлиг чүүл болур. Бүдүрүлгени сайгара тургузарын, специализацияны улам бурунгаарладырын база бүдүрүлгени мөөннээрин күштелдирерин хандырар, көдээ ажыл-агыйның ажыглалдыг черин, колхозтарның болгаш совхозтарның күш-ажыл курлавырларын база техниказын ажыглаарын экижидер.

Хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр чоруун бедидериниң, бүдүрүлгениң мурнакчы технологиязын нептередириниң, минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелерни ажыктыг кылдыр ажыглаарының, черни калбаа-биле мелиорастаарының, эрозияга удур хемчеглерни чорударының, үрезин ажылын экижидериниң, бүдүрүлгеге ол культураларның болгаш гибридтерниң дүжүттүг сорттарын нептередириниң, үнүштерни аарыгдан, үрегдекчилерден, бок үнүштерден камгалаарының талазы-биле хемчеглерниң системазын боттандырарының, дүжүттүң чидириин чайладырының, тарылга шөлдериниң структуразын сайзыраңгайжыдарының, тарылга ээлчештирилгезин шын шиңгээдириниң аргазы-биле көдээ ажыл-агый культураларының **дүжүттүг болурунуң өзүлдезин** бүгү черлерге хандырар. Чер курлавырларынга хумагалыг болур, көдээ ажыл-агыйжы эвес хереглелдерге черни тускайлап бээрде артыкшылды болдурбас. Чер ажыглакчыларының, көдээ ажыл-агый, суг база ыяш ажыл-агый органнарының эрозияга удур болгаш мелиоративтиг хемчеглерни чорудары дээш харыысалгазын бедидер.

Беш чыл дургузунда чуртка тарааның ниити чылдазын чыл санында ортумаа-биле 195 млн. тоннадан ээвээш эвес санга чедирерин хандырар. Чаа беш чылда тараа бүдүрүлгезин өстүрери көдээ ажыл-агыйны хөгжүдериниң кол айтырыы болуп артарын барымдаалааш, колхоз болгаш совхоз бүрүзүнге тараа культураларының дүжүттүүн дыка бедидер. Суггаттыг болгаш малгажын кургаткан черлерге тараа бүдүрүлгезин калбартыр. Украинаның мурнуу чүгүнде, Соңгу Кавказта база Поволжьеде суггаттыг черлерге магадылаттынган, барааныг тараа бүдүрериниң улуг районнарын тургузар талазы-биле ажылды күштелдирер. Бедик шынарлыг тараалар быжыг болгаш турушттуг кызыл-тасты, ристи, крупа культураларын болгаш пиво хайындырар арбайны бүдүрерин көвүдедир. Тараа ажыл-агыйынга машиналарның системазын соксаал чокка сайзыраңгайжыдар.

Картофельди болгаш ногааны, ылаңгыя эрте быжар сорттарны бүдүрерин көвүдедир, суггаттыг болгаш хем уну черлерни ажыктыг кылдыр ажыглап, оларның барааныг продукциязын бүдүрер тускай зоналарын калбартыр, чылыдылгалыг чаа ажыл-агыйларны тургузар, кат-чимисти болгаш виноградты бүдүрерин көвүдедир, шыгжамыр черлериниң болгаш соодукчуларның ишкирин элээн деңнемчидер, колхозтарга, совхозтарга болгаш белеткел организацияларынга көдээ ажыл-агый продукцияларын ажылдап кылырының талазы-биле цехтерниң күчүзүн көвүдедир, ол ажыл-агыйларны тускайжыткан транспорт-биле хандырар арганы бедидер, а ол ышкаш картофель, ногаа, кат-чимис аймаан белеткээрин организастаарын экижидер.

Хөвенниң эң дүжүттүг, турушттуг болгаш ажыктыг сорттарын нептередириниң, хөвең-люцернаның тарылга ээлчештирилгезин шиңгээдип алырының, суггаттыг чаа чер-черлерге хөвең тарылгазын калбартырының аргазы-биле чиг хөвең бүдүрерин 1975 чылда 7,2 млн. тоннага чедирер. Хөвенни ажылдап кылырының болгаш ажаарының механизастаашкынының деңнелин бедидер, хөвеңниң тарылгазын эргежок чугула минералдыг чемишчидилгелер, гербицидтер болгаш хоран химикаттар-биле бүрүн хандырар.

Чигир свёклазын, шай бүрүзүн, хмельди, таакпыны, кендирни, коноплянны, тарымал тоорукту, соя болгаш өске-даа үстүг база техниктиг культураларны бүдүрерин колдуунда-ла оларның дүжүдүн дыка бедидериниң аргазы-биле көвүдедир.

Ажыл-агый бүрүзүнге малдың чем-суурун быжыглаарының талазы-биле ажыктыг хемчеглерниң системазын боттандырарынга, малдың болгаш куштуң уксаазын экижидеринге, ооң баш санын өстүрбүшаан, продуктулуун бедидеринге үндезилээш, мал ажылын улам ыңай хөгжүдерин хандырар.

Беш чыл дургузунда эът бүдүрерин чылда ортумаа-биле 14,3 миллиондан ээвээш эвес тоннага (коң эът), сүттү 92,3 млн тоннага, чуурганы 46,7 миллиард борбакка, дүктү 464 муң тоннага чедирер.

Интенсивтиг сүткүр мал ажылын улам ыңай хөгжүдерин боттандырар, специализастаттынган эъткир мал ажылын, хаван ажылын болгаш куш ажылын хөгжүдер. Хойларның болгаш өшкүлерниң баш санын дыка өстүрер база оларның продуктулуун бедидер.

Мал ажылының быжыг чем-суурлуг баазазын дүрген тургузарын эң чугула сорулга деп санаар. Ниитиниң малын, а ол ышкаш колхозчуларның болгаш совхозтар ажылдакчыларының хуузунда малының хереглелин долу хандырары-биле сигенни, силосту, сиген далганын, дазылы чемиштиг үнүштерни бүдүрерин дыка өстүрерин чедип алыр. Кукуруза тараазы, арбай, сула болгаш тараа-бобы культураларын колдуунда оларның дүжүткүрүн бедидериниң күсели-биле суггаттыг болгаш кургаткан черлерге бүдүрерин өстүрер, хөй чылдыг сигеннерниң тарылгазын калбартыр болгаш дүжүткүрүн бедидер. Мал чемин белеткээриниң болгаш кадагалаарының ажыктыг аргаларын — сигенни дүргектел-дирип, ажыглап кезер база вентиляция күжү-биле чедир кургадыр, сенаж болгаш витаминниг сиген далганы белеткээр аргаларны калбаа-биле нептередир. Бедик продуктулуг шынааларны болгаш одарларны тургузар, мал чеми культураларны тарыыры-биле лиманныг суггарылга шөлдерин калбартыр. Казахстанның, Ортаа Азияның, Поволжьениң, Барыын болгаш Чөөн Сибирьниң база Соңгу Кавказтың хөй болгаш көжүп одарладыр мал өскен районнарынга боду бүткен сиген шөлдериниң продуктулуун бедидер талазы-биле хемчеглерни боттандырар, «кара чер» одарларын болгаш кидиир одарларын ажыктыг ажыглаар талазы-биле эргежок чугула ажылдарны чорудар.

Мал ажылын долу үнелиг чемнер-биле хандырары-биле комбикорм болгаш микробиология үлетпүрүн бедик темпилиг хөгжүдер. Беш чылдың төнчүзүнде күрүне бүдүрүлгелеринге комбикорм бүдүрерин 30 миллион тоннадан ээвээш эвеске болгаш белок-витаминниг немээшкиннерни бир миллион тоннага чедирер.

Колхозтарга болгаш совхозтарга ол-ла ажыл-агыйларның тараазын ажыглап, комбикорм бүдүрерин база күрүне бүдүрүлгелериниң бүдүрүп турары белок-витаминниг немээшкиннерни бүдүрерин калбак хемчээлге организастаар минералдыг немелделерни бүдүрерин көвүдедир, аъш-чем болгаш эът-сүт үлетпүрүнүң артыышкыннарын мал чемиңиң сорулгаларынга калбаа-биле ажыглаар.

Мал продуктулары бүдүрериниң өзүлдезин болгаш ооң ажыктыын бедидерин дүргедедир сорулга-биле колхозтарга болгаш совхозтарга механизастаан мал фермаларының тудуун хандырар, мал продуктуларын бүдүрер талазы-биле үлетпүрге, а ол ышкаш куш фабрикаларынга үндезилеттинген күрүнениң, колхозтарның болгаш колхозтар аразының улуг комплекстерин хоорайлар чоогунга тударын калбартыр. Совхозтарга, колхозтарга, үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш ниитиниң чемненилгезиниң дузалал ажыл-агыйларынга аныяк мыйыстыг бода малды болгаш хаваннарны интенсивтиг чемгерип азырарын организастаар.

Иви малды, аң-өлүктү, тоолайларны, хөлдерге балык өстүрерин, ары өстүрерин, торгу ажылын хөгжүдерин хандырар, ветеринар албанын экижидер.

Көдээ чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйны чорударынга, малдың болгаш куштуң баш санын өстүрериңге эргежок чугула дузаны колхозтар болгаш совхозтар көргүзер ужурлуг.

Тарааның, эъттиң, картофельдиң, кат-чимистерниң болгаш ногааларның, а ол ышкаш өске-даа культураларның база көдээ ажыл-агый чиг-эдиниң **шынарын экижидер талазы-биле** хемчеглерни боттандырар.

Бүдүрүлгениң бүгү чадаларының, ажаап алыышкынның, дажыглаашкынның, кадагалаашкынның болгаш сайгарылганың үезинде продукцияны чидирер болгаш ооң шынарын чавызадыр чоруктарны болдурбазының шиитпирлиг хемчеглерин алыр.

Көдээ ажыл-агый продуктуларын **белеткээриниң быжыг планнарының принцивин** болгаш оларны күрүнеге пландан ажыр сатканы дээш өртектерни улгаттырып ажыглаарының аргазы-биле ажыл-агыйларны шаңнап-мактаарының принцивин хевээр арттырар. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң өзүлдезинге үндезилээш, барааныг тараа бүдүрүп турар колхоз, совхоз бүрүзү, район, область, край, республика бүрүзү чүгле быжыг планны күүсеткен турарын эвес, харын беш чыл иштинде күрүнеге пландан ажыр 35 хуудан ээвээш эвес тарааны саткан турарын чедип алыр; чыл санында-ла колхоз болгаш совхоз бүрүзү күрүнеге мал ажылының продукциязын пландан ажыр 8—10 хуудан ээвээш эвести саткан турарын хандырар.

Үлетпүр болгаш садыг бүдүрүлгелериниң колхозтар болгаш совхозтар-биле дорт харылзаазын бүгү тала-биле хөгжүдер база быжыглаар, продукцияны ажыл-агыйларга барып хүлээп алыринче болгаш ону белеткел организацияларының специализастаан транспорту-биле сөөртүрүнче шилчирин чайгылыш чок боттандырар.

1975 чылда көдээ ажыл-агыйга минералдыг чемишчидилгелер бээрин 72 миллион тонна болгаш чемгерилге фосфаттарын 3 миллион тонна чедирер.

Хөрзүн-климат зоналарын барымдаалап, органиктиг чемишчидилгелерни ажыглаарын, кужурлуг хөрзүннү чугайлаарын, черниң мелиоративтиг экижидилгезин болгаш чер ажылының культуразының ниити көдүрлүүшкунун холбаштырып тургаш, минералдыг чемишчидилгелерни ажыглаарының ажыктыг аргаларын калбаа-биле нептередир.

Минералдыг чемишчидилгелерни улам ажыктыг ажыглаарын, оларның кадагалаашкынын, сөөртүүшкүн болгаш хөрзүнге төп турар үеде чидириглерин ээвээжедирин хандырар. Минералдыг чемишчидилгелерни тускай транспорт-биле сава чокка сөөртүрүнче, чүдүрүлге, дүжүрүлге ажылдарын болгаш чемишчидилгелерни хөрзүнге төгер ажылдарны комплекстиг механизастаарынче чоорту шилчирин боттандырар. Чемишчидилгелер шыгжаар складтар тударын калбартыр. Минералдыг чемишчидилгелер складтарын тударда чемишчидилгелерни сөөртүрүн, ыңай-бээр дажыглаарын ээвээжедириниң эргежок чугулазын барымдаалап көөр. Складтар болгаш ажыл-агыйлар чанынга тук-холуушкун тургузугларының калбак четкизин организастаар. Үнүштер камгалалының биологтуг чепсектерин бүдүрерин болгаш ажыглаарын көвүдедир.

(Уламчызы 4-кү арында).

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле СЭКП-ниң XXIV съездизиниң Директивалары

(Уланчызы. Эгези 1, 2, 3-кү арында).

Беш чыл дургузунда лиманныг суггарылга-биле катай 3 миллион гектар **суггатыг чаа черлерни** ажыглаалга киирер, 41,2 миллион гектар шөлдүг одарларны суггаттыг болдурар, суггаттыг амгы черлерниң суг хандырылгазын бедидер талазы-биле ажылдарны чорудар.

Каховканың болгаш Куйбышевтиң суггарылга системаларында, а ол ышкаш Ставропольдуң, Соңгу-Крымның болгаш Саратовтуң каналдарында суг ажыл-агыйының улуг объектилерин тудар ажылдарның темпизин бедидер. Краснодар крайда, Астрахань болгаш Ростов областарда, Приморье крайда, Казах болгаш Узбек ССР-лерде рис тарыыр инженер системаларының тудуун уламчылаар. 1975 чылда рис бүдүрерин 2 миллион тонна чедирер.

Кол нуруузунда-ла Каршинск болгаш Шерабад ховуларында, Кара-Кум каналдың зоназында болгаш Фергана шынаазында ажылдарны дүргедедириниң база Голодный ховуда ажылдарның доостуруунуң күсели-биле хөвең тарыыр 650 муң гектар чаа суггаттыг черлерни ажыглаалга киирер.

Шыгы улуг зонада көдээ ажыл-агыйның 5 миллион гектар ажыглаал шөлүн, ооң иштинде хаагдыг дренажтыг 3 миллион шөлдү кургадыр.

Суг ажыл-агый болгаш мелиорация тудуунуң шынарын дыка экижидер, ооң бот-үнезин чиигедир.

Суггаттыг болгаш кургаткан черлерни ажыглаарын экижидер, мелиорастаан черлерге тарып өстүрер бүгү культураларның дүжүткүрүн дыка бедидер, ол сорулгага хереглээр эргежок чугула четчир чемишчидилгелерни болгаш техниканы бээр.

Суг хуваалдазын автоматчытпышаан база суггарылга техниказының бедик бүдүрүкчүлүг чепсек-херекселдерлиг техника талазы-биле сайзыраңгай суггарылга болгаш сугжудулга системаларының, а ол ышкаш хөрзүнүң чогуур биологтуг чурумун тургузарын хандырып турар кургадылга база суггарылга системаларының тудуунуң төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

Беш чыл дургузунда колхозтарга болгаш совхозтарга **күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн** 37—40 хуу бедидер, продукцияның бот-үнезин элээн чиигедир. Ол сорулга-биле хандырар чүүлдер болза:

ажыл-агыйларны бедиткен күчүлүг тракторлар, бедик бүдүрүкчүлүг комбайннар-биле, тарааны калбартыр кезер болгаш хары угда хөй одуругларны ажылдап кылыр машиналар-биле, агрегаттың чаңгыс чорууушкунунда элээн каш технологтуг чорудулгаларны хары угда күүседир машиналар-биле чепсеглеп дерир;

көдээ ажыл-агыйны бедик бүдүрүкчүлүг чер кастырар болгаш мелиорация техниказы-биле, дүрген чоруур болгаш хөй чүък кирер автомобильдер, самосвалдар, автомобиль болгаш трактор прицептери, специализастаан автотранспорт, автобустар-биле хандырарын көвүдедир;

көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин, ылаңгыя мал ажылында болгаш мал чемнерин бүдүреринде комплекстиг механизацияны болгаш автоматчыдылганы хандырарынга эргежок чугула машиналарның болгаш дериглерниң чаа хевирлерин база үлетпүрге үндезилээш продукцияны бүдүрер талазы-биле мал ажылының комплекстериниң машиналарын, дериглерин болгаш технологтуг шугумнарын киириштирбишаан тургузар;

картофельди, ногааларны, чимистерни болгаш виноградты ажаап кадагалаарынга температураны болгаш шыгын автоматтыг башкарар, чимис-ногаалар шыгжаар механизастаан черлерниң, а ол ышкаш ногааларны өстүрер талазы-биле теплица үлетпүр комбинаттарының дериин тургузар.

Беш чыл дургузунда көдээ ажыл-агыйга 1700 муң тракторну (ооң иштинде чер андарар 705 муң тракторну), 1100 муң чүък автомобилин, 1500 муң трактор прицевин, 87 муң экскаваторну, 83 муң бульдозерни, 42,5 муң скреперни, а ол ышкаш 15 млрд. рубль түңнүг көдээ ажыл-агый машиналарын, ооң иштинде тараа ажаар 541 муң комбайнны, силос ажаар 230 муң болгаш свёкла ажаар 60 муң комбайнны, мал ажылында болгаш мал чемнерин бүдүреринде ажылдарны механизастаарынга 6 млрд. рубль түңнүг машиналарны бээр. Тракторларның, автомобильдерниң болгаш көдээ ажыл-агый машиналарының артык кезектериниң талазы-биле херегледи долу хандырар. Көдээ ажыл-агыйга бээр машиналарның болгаш дериглерниң техниктиг деңнелин, шынарын, идегелдиин болгаш үр үеде эдилелдиин бедидер. Колхозтарда болгаш совхозтарда көдээ ажыл-агый техниказының бүгү хевирлериниң ажыглалын болгаш кадагалалын экижидер.

Көдээ ажыл-агыйга септелге баазазын улам ыңай хөгжүдер болгаш автомобильдерниң техниктиг хандырылга станцияларының четкизин тургузар. Машиналарның болгаш дериглерниң септелгезиниң база техниктиг хандырылгазының шынарын бедидер. «Союзсельхозтехниканың» хандырып турары колхозтарның болгаш совхозтарның инженер-техниктиг база бүдүрүлге хандырылгазын экижидер.

Көдээ ажыл-агыйның электрочепсегленишкинин бедидер, беш чыл дургузунда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге болгаш көдээ чоннуң коммунал-амыдырал херегледеринге электроэнергияны хереглээриниң хемчээлин 2 катап көвүдедир. Чурттуң бүгү колхозтарын болгаш совхозтарын, ол ажыл-агыйларда бүдүрүлге, культура-амыдырал бажыңнарын болгаш чуртталга бажыңнарын электри энергия-биле нургулайында күрүнениң энергетиктиг системаларындан болгаш электростанцияларындан хандырар. Көдээ ажыл-агыйны электродериг, электроаппаратура болгаш кабель кылыглар-биле, ооң иштинде башкарылга болгаш автоматчыдылга системаларынга херектиг чүүлдер-биле хандырар.

Бүдүрүлге, чуртталга болгаш культура-амыдырал тудуун база техниканы садып алырын киириштирбишаан, көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге күрүнениң 82,2 млрд. рубль хемчээлдиг капитал салыышкыннарын киирер.

Колхозтарның капитал салыышкыннарын материал-техниктиг курлавырлар-биле 46,4 млрд. рубль хемчээлге хандырар.

Чыл планнарының күүселдези чорупп турда, немелде саң-хөө болгаш материалдыг курлавырларны дилеп тывар болгаш оларны көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге киирер.

Капитал салыышкыннарны ажыктыг кылдыр ажыглаарын дыка бедидер, көдээ ажыл-агый тудугларын төлевилээрин үндезини-биле экижидер. Эң-не камналгалыг төлевилелдерни ажылдап кылып, ажыглаарының күсели-биле көдээ ажыл-агый тудуунуң бот-үнезин чиигедир.

Бирги ээлчегде көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылыр болгаш кадагалаар талазы-биле, көдээ черлерде күш-ажыл курлавырларын чылдың дургузунда улам долу болгаш деңдески ажыглаарынга, ажыл-агыйларның экономиказын быжыглаарынга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге дүүштүр тудуг материалдарын база чоннуң хереглел бараанарын тус черниң чиг-эдинден бүдүрер талазы-биле **дузалаар үлетпүр бүдүрүлгелерни болгаш ус-тывыш черлерин** колхозтарга база совхозтарга улам ыңай хөгжүдерин хандырар. Көдээ ажыл-агыйның болгаш үлетпүр-бүдүрүлгелерниң аразынга бүдүрүлге харылзааларын хөгжүдер. Колхозтар аразының болгаш күрүне-колхоз бүдүрүлгелерин база организацияларын тургузарынга болгаш оларның ажыл-чорудулгазын экижидеринге идигни бээр.

Көдээ ажыл-агый талазы-биле эртем-шинчилелдерниң ажыктыын бедидер. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң кол айтырыгларын шиитпирлээринче, бүдүрүлгениң технологтуг ажыктыг чорудулгаларын болгаш оларны комплекстиг механизастаарының чепсек-херекселдерин, үнүштерни хоралакчылардан болгаш малды аарыгдан камгалаарының депшилгелиг аргаларын шиңгээдип алырынче, а ол ышкаш ажыглалдыг черлерни, техниканы болгаш күш-ажыл курлавырларын улам боттуг ажыглаарының айтырыгларын шиитпирлээринче эртем-шинчилел организацияларының кичээнгейин мөөңнээр.

Үнүштерниң чаа сорттарын, малдың болгаш куштуң уксааларын тургузар талазы-биле селекция ажылын күштелдирер. Суггаттыг болгаш кургаткан черлерге, а ол ышкаш минералдыг чемишчидилгелерни хөйү-биле ажыглаан байдалдарда тарып өстүрери-биле тараа культураларының сывы ушпас болгаш аарыгларга удур туруштуг сорттарын тургузарын чугула сорулга деп санаар. Көдээ ажыл-агый культураларының бедик сорттарын бүдүрерин болгаш малдың уксааларын калбаа-биле нептередирин хандырар. Эртем-шинчилел албан черлериниң болгаш өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар.

Колхозтарны болгаш совхозтарны мергежилдиг доктаамал кадрлар — механизаторлар-биле, мал ажылының ажылдакчылары болгаш бригадирлер-биле база өске-даа тускай эртемниглер-биле хандырарынче угланган эргежок чугула хемчеглерни алыр, оларның мергежилин бедидер. Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының күш-ажылының болгаш амыдыралының байдалдарын экижидер. Көдээ ажыл-агыйга ажылдаар агрономнарны, зоотехниктерни, мал эмчилерин, инженерлерни, экономистерни болгаш өске-даа адырларның тускай эртемниглерин белеткээрин экижидер.

Колхоз-совхоз бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидер. Совхозтарга болгаш колхозтарга күш-ажылды организастаарын экижидер, продукция бүдүрерин көвүдедиринге болгаш ооң бот-үнезин чиигедиринге көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының материалдыг сонуургалын бедидеринче угландыр күш-ажыл төлевириниң системазын сайзыраңгайжыдар. Бүрүн бот-орулга-чарылгаже совхозтарны шилчидерин доозар.

Ыяш ажыл-агыйының техниктиг хандырылгазының болгаш химижидилгезиниң деңнелин бедидеринге үндезилээш, **ыяш ажыл-агыйын** чорударын экижидер. арга-ыяш курлавырларын болгаш күрүнениң арга-ыяш фондузунуң черин улам долузу-биле ажыглаар. арга-ыяштың продуктулуун болгаш шынар составын бедидер. Арга-ыяшты катап тургузар база камгалал ыяш өстүрүлгезин боттандырар талазы-биле 12 миллион гектар чедир шөлге, ээзим-арганың малгаш-тулаазын кургадыр талазы-биле 1,3 миллион гектар шөлге ажылдарны чорудар. арга-ыяшты ажаар талазы-биле ажылдарны калбартыр, өрттен ыяш камгалалын күштелдирер.

Бойдус камгалалын күштелдирер. Бойдус курлавырларын — черни, сугну, казар байлактарны ажыктыг кылдыр ажыглаары дээш, а ол ышкаш үнүштү болгаш дириг амытаннарны катап өстүрери дээш министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның харысалгазын бедидер.

V. Транспорт болгаш харылзаа

Транспорттуң улам ыңайгы хөгжүлдезин, сөөртүлгеге болгаш аргыжылгага улус ажыл-агыйының база чоннуң херегледерин үзүктелиишкин чокка, чогуур үезинде хандырарынга чүъкү чедирерин болгаш пассажирлерниң аргыжылгазын дүргедедиринге. а ол ышкаш транспорттуң чоруур база сөөртүр аргаларының курлавырларын тургузарынга транспорт системазының күчүзүнүң болгаш эптиг аргалыының бедиирин хандырар. Транспорттуң бүгү хевирлериниң чүък сөөртүлгезин 32—35 хууга көвүдедир. Транспорттуң шимчээшкининиң айыыл чок чоруун бедидери-биле хемчеглерни алыр.

Транспорттуң техниктиг хандырылгазын экижидер, орук харылзаазының четкизин, ылаңгыя чурттуң чөөн талакы районнарынга калбартыр болгаш күштелдирер.

Транспорт ажылының ажыктыын бедидер, транспорттуң чепсек-херекселдериниң ажыглалының улам ыңай экижиирин чедип алыр, транспорттуң бүгү хевирлериниң ажылының харылзаазын-холбаазын экижидер. Транспорттуң ажыктыг эвес, удур-дедир чүък сөөртүрүн чайладыр. Хөй чүък чүдүрер контейнерни ажыглавышаан, чүъктерни контейнерлеп база пакеттеп сөөртүрүн калбартыр. Транспорттуң чүък чок, куруг чорууруң кызырар. Чүдүрер-дүжүрер ажылдарның комплекстиг механизастаашкынының деңнелин бедидер, транспорт херекселдерин септээр болгаш артык кезектерни бүдүрер бүдүрүлге черлериниң күчүзүн улгаттырар. Транспорт херекселдерин септээриниң технологиязын сайзыраңгайжыдар, ону специализастаарын калбаа-биле боттандырар. Транспортта одаар чүүлдүң ниити чарыгдалын ортумаа-биле 10—12 хууга чиигедир.

Үлетпүр транспортунуң бүгү хевирлериниң улам ыңайгы хөгжүлдезин боттандырар болгаш техниктиг чепсегленишкинин экижидер.

Демир-орук транспортунуң хөгжүлдезинге демир-оруктарның эрттирер болгаш чүък сөөртүр аргаларын көвүдедир чорукту кол угланыышкын кылдыр санаар.

Демир-орук транспортунуң чүък сөөртүлгезин барык-ла 22 хуу бедидер.

Кузбасс — Урал, Урал — Төп, Донбасс — чурттуң барыын районнарының угланыышкыннарынга болгаш хөй сөөртүлгелиг өске-даа угланыышкыннарга 7—8 муң километр ийиги оруктарны тудар, 6—7 муң километр демир-оруктарны электрижидер, база демир-орук шугумнарын автоблокировка-биле болгаш диспетчер төпчүдүлгези-биле деририн уламчылаар. Өспүшаан турар транспорт-экономиктиг харылгааларны хандырарынга болгаш чаа үлетпүр районнарын хандырарынга чаа 5—6 муң километр демир-орук шугумнарын тудар. Беш чыл дургузунда демир-орук транспортунга 420—430 муң магистральдыг чүък вагоннарын бээр. Хөй чүък кирер вагоннарны болгаш күчүлүг локомотивтерни нептередип тургаш, поездилерниң чүъгүнүң деңзизин улгаттырар база шимчээшкинин дүргедедир. Маршруттуг болгаш аар чүъктүг поездилер-биле чүък сөөртүрүн калбаа-биле нептередир.

Станцияларның, белдирлерниң болгаш бүдүрүлгелерле чоокшулап кирер оруктарның ажылдап кылыр аргаларын көвүдедир. Демир-орук транспортунуң башкарылдырылгалыг ажылынга тырттар күштүг депшилгелиг аргаларының ниити хемчээлин 80—82 хуу чедир бедидер. Демир-бетон шпалдарны, үскүлежи бербес оруктарны болгаш чылыг талазы-биле ажылдап кылып каан рельстерни салырының күсели-биле оруктарның үстүкү тудугларын күштелдирер. орук ажылдарын механизастаарының деңнелин көдүрер.

Демир-орук транспортунга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн барык-ла 23 хуу бедидер.

Далай транспортунуң чүък сөөртүлгезин 1,4 катап көвүдедир. Судно механизмнерин болгаш системаларын башкарары комплекстиг автоматчыдылга-биле хандыртынган бедик камналгалыг, универсалдыг болгаш специализастаттынган суднолар-биле, ооң иштинде хөй чүъктүг контейнерлерни, дериглерни болгаш дүрген үрелиичел чүъктерни сөөртүрүнге таарышкан суднолар-биле транспорт флодун четчелээр. Далай — хем — далай аразынга холушкак эжиндирер суднолар-биле чүък сөөртүлгезин калбартыр.

Далай порттарының суднолар эрттирер аргазын улам сайзырадыр, контейнерлер, чүдүрер болгаш ыяш чүъктерни чүдүреринге база дүжүреринге сөөртүлгениң бедик механизастаттынган специализастаттынган комплекстерин оларга тургускулаар. Ыраккы Чөөн чүкке Находка районунга терең суглуг порттуң бирги ээлчээниң тудуун доозар болгаш Кара далайга порт тудуушкунун эгелээр. Судно септээр бүдүрүлгелерниң күчүлерин өстүрер.

Хем транспортунуң улам ыңай хөгжүүрүн боттандырар, ооң чүък сөөртүлгезин барык-ла 24 хуу көвүдедир. Чурттуң чөөн районнарынга суг оруктарын экижидериниң талазы-биле ажылдарны уламчылаар. Хем порттарын болгаш өртээлдерин бедик бүдүрүкчүлүг чүдүрер-дүжүрер машиналар-биле чепсеглээриниң болгаш механизастаттынган чаа туруш черлерни тударының күсели-биле оларның суднолар эрттирер аргаларын улам калбартыр. Хем флодун хөй-хөй тонна чүък сөөртүр суднолар-биле болгаш хөй чүък кирер секциялардыг составтар-биле хандырар, оларны далай болгаш хем байдалынга ара дүжүрбейн шуут чедирер сөөртүлгелерге база ажыглаар, оон ыңай пассажирлер сөөртүр дүрген чоруктуг суднолары-биле хандырар. Сөөртүлгелерниң бот-үнезин дыка чиигедир.

Магистральдыг хоолай дамчыдыкчыларының четкизиниң дүрген хөгжүүрүн хандырар. Барыын Сибирьден чурттуң Европа кезээнче болгаш чөөн районнарынче нефть дамчыдып үндүрер хоолай-дамчыдыкчыларының күчүлүг системазын тургузар.

27 муң километр магистральдыг нефть болгаш нефть продуктулар дамчыдыкчыларын тудар. Нефтини болгаш нефть продуктуларны тыварын 2 катаптан ажыг кылдыр көвүдедир.

Автомобиль транспортун, хамыктың мурнунда ниити ажыглалдың транспортун улам ыңай хөгжүдерин эң чугула сорулгаларның бирээзи кылдыр санаар. Ажыглалдың ниити автомобиль транспортунуң чүък сөөртүлгезиниң 1,6 катап өзерин хандырар. Автомобиль оруктарын, ылаңгыя көдээ ажыл-агый болгаш чаа үлетпүрлүг районнарга тударын база чаартып кылырын калбартыр.

Чүък автомобильдериниң парыгының структуразын улам экижидер, хөй чүък сөөртүр автомобильдерниң болгаш автомобиль поездилериниң ниити хемчээлин көвүдедир. Биче тоннажтыг автомобильдериң, а ол ышкаш улустуң хереглел бараанарын сөөртүр тускайжыткан автомобильдерниң санын көвүдедир. Автотранспорт херекселдериниң техниктиг хандырылгазын экижидер. Чүък автомобильдериниң куруг маңнаарын болгаш анаа турар чорууң кызырар. Хонуктуң дургузунда автомобильдерниң ажылдаарының үргүлчүлелин узадыр.

Чоннуң транспорт хандырылгазын боттуу-биле экижидер. Пассажирлер сөөртүлгезин транспорттуң бүгү хевирлериниң талазы-биле 1,4 катап, ооң иштинде агаар транспорту-биле 1,7, автобустар-биле 1,6 катап болгаш демир-орук транспорту-биле 24 хуу көвүдедир. Пассажирлерни хоорайның электрилиг транспорту-биле сөөртүрүн улам хөгжүдер, чиик таксилерниң парыгын алгыдар болгаш транспорттуң ол хевирлери-биле чонну хандырарын улам экижидер. Чонну туристедип-экскурсияладыр талазы-биле сөөртүлгениң дыка өзерин хандырар.

Агаар шугумунга чаа комфортабельдиг, дүрген ужар болгаш камналгалыг самолёттарны ажыглаар. Үнден дүрген ужар пассажир самолёттарын ажыглап эгелээр. Магистральдыг болгаш тус черниң агаар шугумнарынга аэропорттарның четкизин калбартыр.

Демир-оруктуң пассажирлер парыгын чаа экижиттинген комфортабельдиг пассажирлер вагоннары-биле немей хандырар. Улуг хоорайлар чурттакчыларының ажылдап турар черлери-биле болгаш дыштанылга зоналары-биле аргыжарын экижидер дээш хоорай иштиниң демир-орук шугумнарын электрижидер. оларның шимчээшкинин дүргедедир.

Автобус парыгын дыка көвүдедир. Кижилерниң хууда автомашиналарын киириштирбишаан., транспортту ажаап-тежээриниң техниктиг четкилерин 2,5 катап калбартыр.

Чаа техниктиг херекселдерни ажыглап тургаш, **харылзааның, радиодамчыдылгазының болгаш телевидениениң** улам ыңай хөгжүлдезин хандырар. Харылзааның кабельдиг болгаш радиорелейлиг шугумнарын калбартып, оларның ажыглалын экижидип тургаш, хоорайлар аразының телефон харылзаазының шугумнарын 1,9 катап көвүдедир. Хоорайлар аразының автоматтыг болгаш чартык автоматтыг телефон харылзаазын тургузар талазы-биле ажылды үргүлчүлээр. Хоорайларга болгаш көдээге телефон станцияларының телефоннарының санын 1,5 катап көвүдедир. Харылзааны болгаш телевидение программазын боттандырарынга черниң кылымал эдеринчилерин ажыглап тургаш, радиодамчыдылга база телевидение станцияларының четкизин калбартыр. Эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, улуг үлетпүр төптеринге ийиден эвээш эвес телепрограмманы хүлээп ап турарын хандырар. Харылзааның бүгү хевирлерин калбартыр болгаш чоннуң харылзаа хандырылгазын экижидер.

VI. Капитал тудуг

Экономиканы хөгжүдер, чоннуң чаагай амыдыралын болгаш культурлуг деңнелин бедидер талазы-биле салдынган сорулгаларны күүседир дээш беш чылдың дургузунда улус ажыл-агыйынга капитал салыышкыннарны 36—40 хуу көвүдедир.

Капитал салыышкыннарның ажыктыын дыка бедидер, салдынган хөреңгилерниң рубль бүрүзүнге онаашттыр продукция бүдүрериниң өзүлдезин чедип алыр дээш тудугга көрдүнген материал болгаш саң-хөө курлавырларының эң ажыктыг ажыглаттынарын хандырар, ол сорулга-биле:

хамыктың мурнунда депшилгелиг технологияны шиңгээдип, эргижирээн дериг-херекселдерни чаартып, солуп база өске-даа хемчеглерни боттандырып тургаш, ажылдап турар амгы бүдүрүлгелерге күчүлерни улгаттырар, чаа тудугларга бодаарга ол чорук бүдүрүлге шөлүн калбартпайн, эвээш чарыгдалдар-биле кыска хуусаада бүдүрүлге чорудулгазын экижидер арганы бээр;

капитал салыышкыннарның чогуур концентрациязын, чаа тудугларны дүрген ажыглалга киирер, келир үедеги күчүлерниң белеткелин баш удур тургузар сорулга-биле хары угда тудуп турар бүдүрүлгелерниң болгаш объектилерниң санын кызырарын хандырар. Чедир кылдынмаан тудугларның хемчээли нормадан арта бээрин болдурбас;

бүдүрүлгелерни тударының болгаш ажыглалга кирген тудугларның күчүзүн шиңгээдип алырының хуусааларын кызырар, ол хуусааларны доктааттынган нормативтер-биле дүүштүрер;

тудуг болгаш монтаж ажылдарының шынарын бедидер;

бүдүрүлге объектилериниң, чуртталга бажыңнарының, уруглар албан черлериниң, садыг-амыдырал бүдүрүлгелериниң болгаш бүдүрүлгеге хамаарышпас өске-даа объектилерниң тудуун комплекстиг чорударын боттандырар;

үлетпүр бүдүрүлгелерин оларга дузалаар объектилер болгаш ажыл-агыйлар, инженерлиг тудуглар болгаш коммуникациялар-биле катай тудар практиканы калбартыр.

Төлевилел-смета херээн экижидер. Төлевилелдиң шынары дээш төлевилел организацияларының, министерстволарның, ведомстволарның база экспертиза организацияларының харысалгазын бедидер. Чаа тудугларны база амгы бүдүрүлгелерни алгыдарын төлевилээрде эң-не сайзыраңгай технологияны, тудуг болгаш архитектура-планнаашкынының эптиг аргаларын ажыглаар. Төлевилелдиң ажыктыг аргаларын ажыглаарының күсели-биле тудугнуң смета үнезин 3—5 хуу чиигедирин хандырар.

Тудуг организацияларының күчүлерин бедик темпилер-биле хөгжүдер. Тудугнуң индустриалдыг деңнелин бедидер. Тудуг конструкцияларын болгаш детальдарын завод аргазы-биле белеткээрин көвүдедир. Тудугга эптеп кылыр ажылдарны нептередирин хандырар. Ажыктыг чаа материалдарны болгаш чиик конструкцияларны массалыы-биле ажыглаарын хандырар тус черниң тудуг материалдарын калбаа-биле ажыглаар. Тудугга материалдыг курлавырларны ажыглаарын экижидер. Беш чылдың дургузунда 9—11 хуу металл-прокатты, 8—10 хуу цементини, 18—20 хуу ыяш материалдарны, 10—12 хуу шилди камнап алырын хандырар.

Тудугну бедик бүдүрүкчүлүг машиналар болгаш транспорт херекселдери-биле чепсеглээр, чер казар эргижирээн техниканы солуурун дүргедедир. Тудуг техниказының ажыглалын үндезини-биле экижидер. Тудугнуң септелге-ажыглал баазаларының хөгжүлдезин хандырар болгаш оларның техниктиг деңнелин бедидер.

Хөй тудуг кылыр черлерге район болгаш районнар аразының тускайжыттынган индустриалдыг тудуг баазаларын тургузар болгаш тудуг организацияларының материал-техниктиг баазазын быжыглаар. тудуг организацияларының планнаашкынының болгаш экономиктиг идиг бериишкининиң чаа корум-чурумунче шилчидерин боттандырар.

Тудугга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 36—40 хуу бедидер.

VII. Чоннуң амыдыралының деңнелин бедидери

Ниитилел бүдүрүлгезиниң чайгылыш чок өзүлдезинге, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң шапкын хөгжүлдезинге, чоннуң хереглел бараанарын бүдүрерин көвүдедиринге болгаш хандырылганың кавызын калбартырынга үндезилээш чоннуң амыдырал деңнелиниң чаа, боттуг көдүрлүүшкүнүн хандырар. Беш чылдың дургузунда чоннуң кижи санынга онааштыр боттуг орулгазын барык-ла 30 хуу бедидер.

Кылган ажылдың санын болгаш шынарын барымдаалап **күш-ажыл төлевирин сайзыраңгайжыдар.** Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ортумак ажыл төлевирин 20—22 хуу, колхозтарның ниити ажыл-агыйында колхозчуларның ажыл төлевирин ортумаа-биле 30—35 хуу бедидер.

Беш чылдың дургузунда чурттуң бүгү районнарында болгаш улус ажыл-агыйының адырларынга ажылчыннарның база албан-хаакчыларның эң куду дээн ажыл төлевирин айда 70 рубль чедир бедидерин боттандырар; ооң-биле кады ортумак төлевирлиг категорияларның ажылдакчыларының тарифтиг шалыңын болгаш эрге-дужаал шалыңын улгаттырар.

Улус ажыл-агыйының адырларында база күш-ажылдың байдалын, кижилерниң мергежилин өөренип көрүп тургаш, ажылдакчыларның категорияларының талазы-биле ажыл төлевириниң деңзигүүрүн экижидер.

Тариф системазының ролюн бедидер, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге, бүдүрүлге чарыгдалдарын эвээжедиринге болгаш продукцияның шынарын экижидеринге ажылдакчыларның сонуургалын күштелдирер.

Материалдыг бүдүрүлгениң адырларының ортумак ажыл төлевирлиг ажылдакчыларының эң куду дээн шалыңын, ажыл төлевирин бедидерин чурттуң соңгу болгаш чөөн районнарындан эгелээш, районнар аайы-биле чоорту боттандырар.

Экономика талазы-биле перспективалыг районнарны кадрлар-биле дээре хандырар сорулга-биле Барыын Сибирьде, Уралда, Казахстанның база Ортаакы Азияның тус-тус районнарында туруп турар, амгы үеде коэффициентилер доктааттынмаан бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажылчыннарының база албан-хаакчыларының шалыңынга коэффициент киирериниң аргазы-биле күш-ажыл төлевирин бедидер, а ол ышкаш Ыраккы Чөөн чүктүң, Чөөн Сибирьниң элээн хөй районнарында чамдык адырларның ажылдакчыларының шалыңынга күштүг болуп турар коэффициентини бедидер болгаш европейжи соңгу чүктүң чамдык районнарында ажылдап турарларга чиигелделерни калбартыр.

Бүдүрүлге кавызы эвес адырларга ажыл төлевирин бедидерин бирги ээлчегде эмчилерниң, башкыларның болгаш школа назы четпээн уругларның албан черлериниң кижизидикчилериниң, а ооң соонда чырыдыышкынның, кадык камгалалының болгаш бүдүрүлге кавызы эвес өске адырларның арткан ажылдакчыларының шалыңын бедидеринден эгелеп боттандырар.

Дүнеки үеде ажылдааны дээш ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның күш-ажылының немелде төлевирин бедидер. Материалдыг шаңнал макталдың фондуларын тургузарын болгаш хуваарын болбаазыраңгайжыдар. Чаа техниканы тургусканы база ажыглааны болгаш чаа продукция бүдүрерин шиңгээдип алганы дээш, ажылдакчыларга материалдыг шаңнал-мактал системазының дээштиин күштелдирер.

Күш-ажыл түңнелинге тус-тус ажылчыннарның, албан-хаакчыларның болгаш бүдүрүлгелер коллективтериниң материалдыг сонуургалдыын күштелдирери-биле чергелештир, күш-ажылга моральдыг идиг бериишкиннериниң ролюн бүгү хемчег-биле быжыглаар. Бодунга онаашкан күш-ажылчы хүлээлгелерин күүседир талазы-биле ажылдакчы бүрүзүнүң сагылга-чурумун болгаш харысалгазын бедидер.

Күш-ажылды нормалаарын экижидер, күш-ажылды эртемге үндезилеп организастаарын улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларынга калбаа-биле шиңгээдир, ажылдакчы бүрүзүнүң төлевири ниитилел бүдүрүлгезинге ооң киирген күш-ажылчы салыышкынынга дүүшкен турзун дээш, техника талазы-биле үндезилеттинген нормаларны ажыглаарын калбартыр.

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның шалыңындан тыртар үндүрүглерни улам ыңай эвээжедирин болгаш күш чок болдурарын үргүлчүлээр. Айда 70 рубль чедир шалыңдан үндүрүглер тыртарын соксадыр болгаш айда 90 рубль чедир шалыңдан үндүрүглер тыртарын эвээжедир.

Колхозтарга бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл дээш экономиктиг идиг бериишкиниң системазын экижидер.

Чонда бар болуп турар күрүне чээлилериниң облигацияларын төлеп бээрин хуусаа бетинде эгелээр.

Совет кижилерниң материалдыг болгаш культурлуг амыдырал деңнелин бедидериниң чугула үнер дөзү болур ниитилелдиң хереглел фондуларын улам ыңай хөгжүдерин хандырар. Беш чыл дургузунда ол фондулардан чонга материалдыг халас чүүлдер бээрин болгаш ачы-дуза көргүзерин, а ол ышкаш акша төлелгелерин 40 хуу көвүдедир.

Өзүп олурар салгакчыларны кижизидеринге эң дээре байдалдарны тургузар сорулга-биле уруглардыг өг-бүлелерге материалдыг дузаламчыны улгаттырар, ажылдап турар ие-херээженнерге чиигелделерни калбартыр; өг-бүлениң кежигүнүнге ортумак орулга айда 50 рубльден ашпайн турар өг-бүлелерниң уругларынга пособиени киирер; аарыг уругну ажаап карактааның талазы-биле төлеп бээр хүннер санын көвүдедир; бүгү-ле ажылдап турар херээженнерге саатталганының болгаш божааның шөлээзин күш-ажылчы стажындан хамаарылга чокка шалыңның бүрүн хемчээли-биле төлеп бээрин доктаадыр.

Уруглар албан черлериниң четкизин калбартыр. Школа назы четпээн уругларга 2 миллиондан эвээш эвес олуттуг албан черлерин беш чыл дургузунда күрүне күсели-биле тудуп тургузар, школаларга болгаш узаткан хүннүг бөлүктерге өөреникчилер санын 1,5 млн. кижи кылдыр көвүдедир.

Ажылчы чоннарның социал страхованиезин болгаш пенсия хандырылгазын экижидер, ажылчыннарның, албан-хаакчыларның болгаш колхозчуларның назылап кыраан талазы-биле пенсияларының эң эвээш дээн хемчээлдерин бедидер, колхозтар кежигүннеринге пенсияны тыпсырының байдалдарын көдээ черде доктаамал чурттап турар болгаш көдээ ажыл-агый-биле холбашкан ажылчыннарга пенсия тыпсырының байдалдары-биле дөмей болдурар. Ажыл кылып шыдаар пенсионерлерни күш-ажылчы ажыл-чорудулгага калбаа-биле хаара тударының байдалдарын тургузар. Инвалид болганының болгаш азыракчызын оскунганының талазы-биле пенсияларның хемчээлин улгаттырар.

Чоннуң орулгалары өскенинге болгаш хереглел чүүлдериниң бүдүрүлгезиниң калбарганынга дүүштүр, **үүрмектеп садар бараан саарылгазын 1,4 катап көвүдедир.**

Эът, балык база сүт продуктуларны, чуургаларны, ногааларны, кат-чимисти бүдүрерин база хереглээрин көвүдедип тургаш, чоннуң аъш-чеминиң структуразын улам ыңай экижидерин боттандырар, ол болгаш өске-даа аъш-чем бараанарының ассортиментизин калбартыр.

Аъш-чемни бажыңга белеткээринге үнер үе чарыгдалын боттуу-биле кызырар дээш, чартык фабрикаттар, концентраттар, кулинария өске-даа кылыглар бүдүрүп үндүрерин көвүдедир болгаш оларның шынарын бедидер.

Ниити чемненилге бүдүрүлгелериниң четкизин ылаңгыя бүдүрүлгеге болгаш өөредилге черлеринге дыка калбартыр. Продукцияның шынарын дыка экижидип база ассортиментизин калбартып тургаш, ниити чемненилге бүдүрүлгелериниң саарылгазын болгаш бодунга кылган продукцияны бүдүрүп үндүрерин 1,5 катаптан эвээш эвес көвүдедир.

Идик-хептиң, ылаңгыя уруглар идик-хевиниң хөй янзы болурун хандырар. Сава аймаан, бажың эт-херекселдерин, соодукчуларны болгаш культура-амыдыралга база ажыл-агыйга хереглеттинер өске-даа бараанарны, а ол ышкаш одаар чүүлдү болгаш тудуг материалдарын чонга садыглаарын дыка көвүдедир.

Садыг бүдүрүлгелерин амгы үениң херекселдери-биле дериирин онза кичээнгейни салбышаан, садыгларның, соодукчуларның, ногаа шыгжаар черлерниң четкизин калбартыр. Садыгның депшилгелиг хевирлерин бүгү хемчег-биле хөгжүдер, бараанарны баш удур савалап садарын чугула хемчээлдерге көвүдедир.

Көдээ черлерде чонну бараанар-биле хандырарын экижидер. Хоорай биле көдээниң аразында экономиктиг харылзааларны калбартырынга идиг болур хереглел кооперациязының садыг, белеткел болгаш бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын хөгжүдер.

Мөөгүлерни, каттарны болгаш өске-даа чемиштерни чыырын болгаш белеткээрин көвүдедир. Колхоз рыноктарынга садыглаашкынны организастаарын экижидер.

Хереглел бараанарын бүдүрериниң хемчээлин болгаш ассортиментизин садыг организацияларының чагыглары тодаргайлаар ужурлуг дээрзин барымдаалап көргеш, үлетпүр биле садыгның аразында харылзааларның системазын болбаазыраңгайжыдар.

Беш чыл дургузунда акшаландырылганың бүгү-ле үнер дөстериниң күсели-биле **ниити шөлү 565—575 млн. дөрбелчин метр чуртталга бажыңнарын тудуп тургузар.** Чурттуң чөөн болгаш соңгу чүк районнарының ажылчыннарынга база албан-хаакчыларынга, а ол ышкаш хоорайлардан дашкаар чаа туттунуп турар бүдүрүлгелерниң база чаа совхозтарның ажылчыннарынга болгаш албан-хаакчыларынга бажыңнар тударын бүгү хемчег-биле дүргедедир. Дээди өөредилге черлериниң сургуулдарынга болгаш ортумак өөредилге черлериниң өөреникчилеринге ниити чуртталга черлерин тударын калбартыр.

Чоннуң чуртталга байдалдарын экижидеринге чугула ужур-дузалыг чуртталга-тудуг кооперациязын хөгжүдер. Хуунуң чуртталга тудуушкунунга идигни бээр.

(Уланчызы 5-ки арында).

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле СЭКП-ниң XXIV съездизиниң Директивалары

(Уланчызы. Эгези 1, 2, 3, 4-кү арыннарда).

Чурттаалга бажыңнарын тударының шынарын бедидер болгаш хуусааларын кызырар, квартираларны таарымчалыг кылдыр кылырын, каасталгазын болгаш деринишкинин экижидерин баш удур көрүп турар чаңгыс аай чаа төлевилелдер ёзугаар чурттаалга бажыңнарын тударынче чоорту шилчиирин боттандырар. Бажыңнарның архитектуразын болгаш даштыкы каасталгазын экижидер.

Чурттакчылыг черлерни чаагайжыдарының, чоннуң коммунал хандырылгазын экижидериниң талазы-биле ажылдарны калбартыр. Хоорай чурттакчыларын төпчүттүнген суг дамчыдылгазы-биле хандырарын колдуунда доозар, беш чыл дургузунда 700 хоорайга болгаш ажылчын суурга суг дамчыдылгаларын тудар. Хоорайларда болгаш хоорай хевириниң суурларында чурттаалга фондузун газчыдарын 65—75 хуу чедирер, а көдээ черлерге 40—50 хуу чедирер. Чоннуң амыдырал хереглелдеринге электри энергиязын ажыглаарын дыка көвүдедир.

Чурттакчылыг черлерниң болгаш оларның чоок кавызының санитарлыг байдалын экижидер талазы-биле ажылдарны күштелдирер. Аңаа хамаарыштыр, үлетпүр база амыдырал черлеринге ажыглаттынган хирлиг сугларны арыглаар деринишкиннерни, газ арыглаар база доозун сордурар таарыштырылгаларны тударын болгаш чаарты кылырын дүргедедир, хоорайларның агаарын автомобильдер газы-биле хирлендирер, дааш үндүрер чорукка удур демиселдиң хемчеглерин боттандырар. Хоорайларны болгаш чурттакчылыг өске-даа черлерни ногаанчыдар ажылдарны калбартыр. Чурттуң суг курлавырларын шын ажыглаарының болгаш камгалаарын күштелдирер ажылдарны үргүлчүлээр. Хоорайларны, ажылчын суурларны болгаш үлетпүр бүдүрүлгелерин суг-биле хандырарын экижидерин барымдаалааш, суг ажыл-агыйының тудугларын ажыглалга киирерин хандырар.

Чоннуң амыдырал хандырылгазын боттуу-биле экижидер. Ачы-дуза чедирериниң бүгү-ле хевирлеринге ажылчы чоннарның негелделерин эң-не долузу-биле хандырар, чонга дуза көргүзериниң культуразын болгаш шынарын бедидер, чагыгларны күүседириниң хуусаазын кызырар. Амыдыралга ачы-дуза көргүзер бүдүрүлгелерниң четкизин калбартырынга болгаш оларны амгы үениң машиналары, механизмнери болгаш херекселдери-биле дерииринге, эртем-техниктиг чедиишкиннерни нептередиринге, бүдүрүлге күчүлерин ажыглаарының үре-түңнелдиин бедидеринге үндезилээш, амыдырал хандырылгазын механизастаттынган улуг адыр кылдыр хөгжүдер. Беш чыл дургузунда амыдыралга ачы-дуза көргүзериниң хемчээлин чуртка ниитизи-биле 2 катаптан эвээш эвес, а көдээ черлерге 2,8 катап улгаттырар.

Кадык камгалалын улам ыңай экижидер, күш-культураны болгаш спортту хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни боттандырар. Специализастаан медицина дузаламчызының шынарын экижидер болгаш ооң бүгү хевири-биле чонну долу хандырар дээш специализастаан болгаш хөй профильдиг эмнелгелерни, поликлиникаларны, диспансерлерни тударын уламчылаар; дүрген дуза чедирериниң болгаш санитария-эпидемиология станцияларының четкизин калбартыр. Чоннуң болгаш кадык камгалал албан черлериниң эмнерге болгаш медицинаның өске-даа препараттарынга хереглелин хандырар. 1975 чылда эмнелге оруннарының санын 3 миллион чедирер. Кадык камгалал албан черлерин эң чаа медицина дериглери, аппаратура, херекселдер-биле хандырарын экижидер. Эмнелге черлеринге аъш-чем чарыгдалының нормаларын бедидер. Медицинаның болгаш кадык камгалалының эң чугула айтырыгларының талазы-биле эртем-шинчилелдерин улам калбаа-биле хөгжүдер.

Эмчилерниң санын көвүдедир. Медицина ажылдакчыларын белеткээриниң деңнелин бедидер.

Санаторий-курортка эмнээрин болгаш ажылчы чоннарның организастыг дыштанылгазын улам ыңай хөгжүдерин хандырар.

Бар спорт дериглерин ажыглаарын бедидип, чаа тудугларны калбартпышаан, күш-культурага болгаш спортка калбак массаларның киржириниң таарымчалыг байдалдарын экижидер.

Туризмни калбаа-биле хөгжүдер, ооң материалдыг баазазын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар. Хем, далай, демир-орук, автомобиль болгаш агаар оруктары-биле турисчи маршруттарны хөгжүдер. Туристерни хандырары-биле аалчылар бажыңнарының, кемпингилериниң болгаш өске-даа объектилерниң тудуун калбартыр.

Инвалидтерге болгаш назылап кырааннарга интернат-бажыңнар четкизин көвүдедир. Инвалидтерни аргыжылганың чепсектери болгаш протез-ортопед кылыглар-биле хандырарын экижидер.

Улус өөредилгезин болгаш социалистиг культураны улам ыңай бүгү талалыг хөгжүдерин хандырар. Өөредилге-кижизидилге чорудулгаларын сайзыраңгайжыдар. Педагогика кадрларын белеткээриниң болгаш мергежилин бедидериниң шынарын экижидер. Аныяктарның күзел-чүткүлүн база улус ажыл-агыйынга мергежилдиг кадрлар хереглелин барымдаалап, өөреникчилерниң тускай мергежил чедип алыр күзел-сонуургалын көдүрер талазы-биле ажылды күштелдирер.

Күрүнениң капитал салыышкынының күсели-биле 6 миллиондан эвээш эвес олуттуг ниити билиг школаларын тудар, көдээде сургуулдарга школа чанының интернаттарының четкизин дыка көвүдедир.

Уруглар-биле школадан дашкаар ажылды боттуу-биле экижидер, пионерлер бажыңнарының, аныяк техниктер болгаш натуралистер станцияларының, элээди уругларның спорт школаларының, а ол ышкаш өзүп орар салгакчыларның кижизидилгези-биле холбашкан өске-даа уруглар албан черлериниң четкизин калбартыр, оларның материалдыг баазазын быжыглаар.

Дээди болгаш ортумак тускай өөредилгени эртем-техниктиг депшилгениң негелделеринге дүүштүр хөгжүдер, келир үениң тускай эртемниглерин белеткээриниң шынарын болгаш идей-политиктиг кижизидилгезин экижидер. Бүдүрүлгениң болгаш амыдырал хандырылганың дүрген хөгжүп орар адырларынга, эртем болгаш техниканың чаа угланыышкыннарының талазы-биле тускай эртемниглерни белеткээринче онза кичээнгей салбышаан, беш чыл иштинде 9 миллион хире дээди болгаш ортумак тускай эртемниглерни белеткээр.

Дээди өөредилге черлериниң студентилеринге болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң өөреникчилеринге стипенциялар хемчээлдерин бедидер.

Школаларның, ылаңгыя көдээ черлерде школаларның, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң өөредилге-материалдыг баазазын быжыглаар, оларны амгы үениң дериглери болгаш техниктиг чепсек-херекселдери-биле хандырар.

Дээди школага эртем-шинчилелин хөгжүдер. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң бүдүрүлге-биле харылзаазын быжыглаар.

Ажылга кирер мурнунда аныяктар тускай мергежилди чедип алган турзун дээш профессионал-техниктиг өөредилге черлеринге мергежилдиг ажылчыннар белеткээрин көвүдедир. Беш чылдың иштинде профессионал-техниктиг өөредилге черлеринге улус ажыл-агыйының бүгү адырларының мергежилдиг 7,5 миллиондан эвээш эвес ажылчыннарын белеткээр. Көдээ ажыл-агыйга, тудугга, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнге, чоннуң амыдырал хандырылга черлеринге кадрлар белеткээрин улам бедик темпилиг боттандырар. Эң-не нарын мергежилдер талазы-биле квалификастыг ажылчыннар белеткээри-биле кады ортумак эртемни берип турар профессионал-техниктиг өөредилге черлеринге хүлээп алыышкынны 1975 чылда 300—400 муң кижи чедирер.

Хоорайларның профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң өөреникчилериниң чеминге чарыгдалдар нормаларын бедидер.

Ажылчыннарны бүдүрүлгениң бодунга белеткээриниң болгаш мергежилин бедидериниң шынарын экижидер. Ажылчын болгаш көдээ аныяктарның кежээки (смена) школаларын бүгү хемчег-биле быжыглаар.

Чоннуң сагыш-сеткил хереглелин улам долузу-биле хандырар дээш парлалганың, телевидениениң, радионуң, литератураның болгаш уран чүүлдүң улам ыңай хөгжүлдезин, культура албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарын хандырар. Улусчу университеттерни болгаш улустуң бот-өөредилгезиниң, культурлуг деңнелин бедидериниң, эстетиктиг болгаш уран чүүлге кижизидилгезиниң өске-даа массалыг хевирлерин хөгжүдер. Радиодамчыдылганың болгаш теледамчыдылганың шынарын экижидер.

Каасталгазын болгаш тематиказын улам ыңай экижидерин хандырбышаан, номнар парлап үндүрерин, солуннарның болгаш журналдарның тиражтарын улам ыңай көвүдедирин баш удур көөр. Кинотеатрларның болгаш киноустановкаларның четкизин калбартыр. Полиграфия үлетпүрүнге болгаш кино үлетпүрүнге эң чаа дериглерни, чаа-чаа материалдарны, саазыннарны, киноплёнкаларны нептередирин хандырар.

Чоннуң культурлуг хандырылгазының системазын сайзыраңгайжыдарынче онза кичээнгейни салыр, район төптеринге культура бажыңнарын болгаш чурттакчылыг бүгү-ле улуг-улуг черлерге культура-чырыдыышкын албан черлерин тургузар ажылды колдуунда доозар. Чуртка библиотека херээн сайзыраңгайжыдар.

Культура-чырыдыышкын албан черлерин болгаш уран чүүл коллективтерин мергежилдиг кадрлар-биле хандырарын экижидер, хөй-нийти-политиктиг амыдыралга болгаш чоннуң дыштанылгазын организастаарынга оларның ролюн бедидер.

VIII. Эвилелдешкен республикаларның бүдүрүкчү күштерин сайгара тургузары болгаш ажыл-агыйын хөгжүдери

Бүдүрүкчү күштерни сайгара тургузарын улам ыңай экижидерин хандырар, девискээр талазы-биле экономиктиг харылзааларны сайзыраңгайжыдар. Бүдүрүкчү күштерни сайгара тургузарының айтырыгларын шиитпирлээринге эвилелдешкен республикаларның болгаш ажылчы чоннар депутаттарының чер-чер Советтериниң ролюн бедидер.

Адырлар болгаш девискээр аайы-биле планнаашкынны чогумчалыг холбаштырарын хандырар.

Бүдүрүкчү күштерни сайгара тургузар болгаш улус ажыл-агыйында девискээр аайы-биле пропорцияларны экижидер талазы-биле чугула сорулга болза, чурттуң чөөн районнарының бойдус курлавырларын улам дүрген шиңгээдип алыры болгаш экономиктиг күчүзүн естүрери болур деп санаар. Сибирьде, Казахстанда болгаш Ортааки Азияда эң чиик өртектиг энергетиктиг курлавырларның бар боон турарын барымдаалааш, ол районнарга электри күжү-биле ажылдаар чаа үлетпүр бүдүрүлгелерни сайгара тургузарын колдадыр. Тудуг материалдарының үлетпүрүн болгаш тудуг индустриязын чөөн районнарга шалыпкын хөгжүдерин хандырар.

Улуг хоорайларның өзүлдезин доктаадырынче угланыышкынны чайгылыш чокка боттандырар; чоннуң болгаш хоорай ажыл-агыйының хандырылгазы-биле холбашкан объектилерден аңгыда чаа үлетпүр бүдүрүлгелерин ол хоорайларга сайгара тургузарын соксадыр.

Специализастаттынган улуг эвес бүдүрүлге черлерин болгаш улуг хоорайларда заводтарның болгаш фабрикаларның филиалдарын улуг эвес хоорайларга болгаш ажылчын суурларга тургузар. Эр болгаш херээжен улустуң күш-ажылын чөп ажыглаарын бодап, үлетпүр төптеринге бүдүрүлгелерни таарыштыр тургузарын боттандырар.

Эвилелдешкен республикаларның болгаш чурттуң экономиктиг районнарының ажыл-агыйының улам ыңай хөгжүлдезин даразында кол угланыышкыннарны барымдаалап боттандырар:

Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказынга машина тудуушкун, газ, нефть болгаш химия үлетпүрүнүң өзүлдезиниң темпилерин дүргедедип тургаш, үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээлин 44—47 хуу көвүдедир.

1975 чылда электроэнергияны ажылдап үндүрерин 660 млрд. киловатт-шакка, нефть тывыжын 400 млн. тоннага, газты 141 млрд. кубометрге, хөмүр-дашты 373 млн. тоннага, кара металлдарның белен прокадын бүдүрерин 59 млн. тоннага, минералдыг чемишчидилгелерни 43 млн. тоннага, целлюлозаны 7,8 млн. тоннага, цементини 78 млн. тоннага, пөстерни 7,5—7,9 млрд. дөрбелчин метрге, хөм идикти 406—420 млн. эжешке, эътти 5,2 млн. тоннага, чалаң сүт продукциязын 15,4 млн. тоннага, мебельди 2,6 млрд. рубль түңге чедирер.

Тарааның ниити чыылдазын чылда ортумаа-биле 116 млн. тоннага чедирер. Суггаттыг черлерге бараанныг тарааны бүдүрериниң улуг районнарын тургузар, рис тарылгазын элээн көвүдедир. Чигир свёклазын, лён-долгунецти, тарымал тоорук үрезиннерин бүдүрерин көвүдедир, 1,2 млн. гектар суггаттыг черлерни ажыглалга киирер, тулаалыг болгаш хөлүн эрттир шыкталган 1,8 млн. гектар черлерни кургадыр. Кургадыры негеттинмес 7 млн. гектар шөлдүг черлерге культура-техниктиг ажылдарын чорудар.

Мал ажылын улам ыңай хөгжүдер, бүгү чүзүн малдың болгаш куштуң баш санын көвүдедирин, оларның продуктулуун бедидерин хандырар. Чылда ортумаа-биле эът бүдүрерин [illegible] 7,3 млн. тоннага, сүттү 51 млн. тоннага, чуурганы 27 млрд. борбакка, дүктү 228 муң тоннага чедирер. Мал ажылының быжыг чем-суурун тургузар талазы-биле хемчеглерни боттандырар. 2,4 млн. гектар одарларны суггадыр, бедик продуктулуг 6,3 млн. гектардан эвээш эвес шөлдерни болгаш одарларны тургузар. [illegible]

РСФСР-ниң Европа кезиинге Европа соңгу чүктүң [illegible] нефтилиг болгаш газтыг чаа черлерни шиңгээдип [illegible]. Соңгу Онеганың боксит рудниги болгаш Вологданың подшипник заводунуң тудуушкунун дүргедедир. Ленинградтың болгаш Кольскиниң атомнуг электростанцияларының база Кириштиң ГРЭС-тиң күчүлерин ажыглалга киирер. Архангельскиде нефть ажылдап кылыр заводтуң болгаш Печора ГРЭС-тиң тудуушкунун тудар.

Москваның болгаш Ленинградтың үлетпүрүн комплекстиг хөгжүдер, ол хоорайларда турар бүдүрүлгелерниң техника талазы-биле чаарты деринишкинин хемчеглерин боттандырар, [illegible] Кострома, Кашира болгаш Рязань ГРЭС-терде, Мосэнергонуң [illegible] күчүлерин ажыглалга киирер. Смоленскиниң атомнуг электростанциязының тудуушкунун [illegible]. [illegible] Тула обласка [illegible] чемишчидилге [illegible] заводун тудар.

Курскиниң магниттиг аномалиязының минералдыг курлавырларының баазазында үндезилээш, ниити-эвилел [illegible]. Курскиниң атомнуг электростанциязының [illegible] ажыглалга киирер.

Волжскиде автомобиль заводунуң [illegible]. Татар АССР-те [illegible] Нижнекамскиде нефтехимия бүдүрүлгелериниң комплекс тудуун дүргедедир. Тольятти, Волжск, Казань, Уфа, Новочебоксарыда химия бүдүрүлгелерин тудуун доозар.

Волга, Кама хемнериниң болгаш Соңгу Кавказ хемнериниң гидроэнергия курлавырларын комплекстиг шиңгээдип алыр ажылдарын үргүлчүлээр. Поволжьениң районнарынга суггаттыг черлерниң шөлүн 500—600 муң гектарга, Соңгу Кавказта 350—400 муң гектарга калбартыр. Ставропольдуң улуг каналының болгаш Дон хеме Николаевск гидробелдириниң тудуун боттандырар; Донның магистраль каналын алгыдарын эгелээр. Ногаа, бахчи ажылын болгаш рис тарылгазын хөгжүдери-биле Волга-Ахтубинск шынааны шиңгээдип алырын дүргедедир.

Уралда ажылдап турар үлетпүр бүдүрүлгелерни чаартырын үргүлчүлээр, а ол ышкаш хамыктың мурнунда Кизеловск болгаш хөмүр-даш ажылдап кылыр өске-даа бассейннерге чаа үлетпүр бүдүрүлгелерин тударын хандырар.

Энергетика баазазын быжыглаар, Ириклинск болгаш Рефтинск ГРЭС-терниң чаа күчүлерин, а ол ышкаш Пермьниң нефть ажылдап кылыр заводунда химия комплекизин ажыглалга киирер. Березникиниң үшкү болгаш Соликамскиниң калий комбинаттарының тудуушкунун дүргедедир. Нефть, целлюлоза-саазын, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң улам ыңайгы хөгжүлдезин хандырар. Чугула хоорайларны суг-биле хандырарын экижидер. Газ тывыжының болгаш ону ажылдап кылырының талазы-биле Оренбург обласка чаа улуг районну тургузар, нефтилиг чаа черлерни тыварының разведказын болгаш ажылдап кылыышкынын дүргедедир.

Сибирьге кара болгаш өңнүг металлургияның улуг энергиялыг бүдүрүлгелериниң, химия болгаш ыяш, ыяш ажылдап кылыр үлетпүрнүң, целлюлоза-саазын, одаар чүүл үлетпүрүнүң болгаш энергетиканың, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң, хамыкты мурнай тараа болгаш мал ажыл-агыйының улам ыңайгы хөгжүлдезин хандырар.

Барыын Сибирьге чуртка нефть үлетпүрүнүң эң улуг баазазын тургузар; 1975 чылда нефть тывыжын 120—125 млн. тоннага чедирер, чылда 5—6 млрд. кубометр газты ажылдап кылыр күчүлүг газ ажылдап кылыр заводтарны тургузар. Тюмень обласының соңгу талазында газ-биле канчаар-даа аажок байлак черлерни ажылдап кылырын дүргедедир. Тобольск болгаш Томск девискээрлеринге улуг нефть-химия комплекстериниң тудуушкунун эгелээр; Сургут ГРЭС-те күчүлерни ажыглалга киирер; Тюмень-Тобольск-Сургут аразының демир-орук тудуушкунун доозар. Тобольскиниң, Сургуттуң хем порттарының тудуушкунун доозар. Автомобиль оруктарының, аэродромнарның болгаш харылзаа шугумнарының четкизин калбартыр. Урал болгаш ССРЭ-ниң европа кезээнче газ дамчыдарының газ шугумнарының, Сибирьниң, Казахстанның болгаш ССРЭ-ниң европа кезээниң нефть ажылдап кылыр заводтарынга нефть дамчыдылга шугумнарының тудуушкунун хандырар.

Кузбасска хөмүр-даш тывыжының ниити хемчээлин 135 млн. тонна чедирер. Ерунаковскиде кокстаар хөмүр-даш бар черлерни шиңгээдип алырын эгелээр. Распадск № 1-2, Бирюлинск № 2 шахталарның, Ново-Колбинск разрезтиң тудуушкунун, Кедровск разрезти чаартып эде деририн доозар. Барыын Сибирьниң металлургия заводунуң тудуушкунун үргүлчүлээр. Алтай крайда кокс-химия заводунуң (ооң бирги ээлчээн ажыглалга киирер), синтетиктиг волокно заводунуң болгаш чамдык машина тудуушкуннарының заводтарының тудуушкунун эгелээр.

Ачинскиниң нефть ажылдап кылыр заводун дүрген темпиле тударын боттандырар, Красноярскиниң алюминий заводунуң тудуушкунун доозар, Норильскиниң даг-металлургия комбинадынга чес болгаш никель бүдүрерин дыка көвүдедир. Канск-Ачинск хөмүр-дажының тывыжын болгаш ажыглаарын калбартыр. Саян ГЭС-тиң составынга Саянның девискээр-бүдүрүлге комплексизин, алюминий болгаш вагон тудуушкунунуң заводтарын, каң шуткуп кударының улуг заводун, өңнүг металлдар ажылдап кылыр талазы-биле бүдүрүлгелерни, электротехника, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелерин тургузарын эгелээр. Зиминскиниң электрохимия комбинадының тудуушкунун дүргедедир.

Братскиниң девискээр-бүдүрүлге комплексизин улам ыңай сайзырадырын хандырар; Братскиниң алюминий заводунуң болгаш Братскиниң ыяш үлетпүр комплексизиниң тудуушкунун доозар; Усть-Илимск ГЭС-тиң баштайгы агрегаттарын ажыглалга киирер, Усть-Илимскиниң ыяш үлетпүр комплексизиниң тудуушкунун калбартыр, Чита областа Жирекенскиниң даг-руда молибден комбинадының тудуушкунун боттандырар.

Сибирьниң районнарынга ыяш белеткээрин болгаш ону комплексилиг ажылдап кылырын көвүдедир, ол районнарга ыяшты дилдирип ажылдап кылыр үлетпүрнүң, целлюлоза-саазын болгаш микробиология үлетпүрүнүң чаа улуг бүдүрүлгелериниң тудуушкунун калбартыр.

Ыраккы Чөөн чүктүң бүдүрүкчү күштериниң хөгжүлдезин дүргедедириниң талазы-биле ажылды уламчылаар. Хөмүр-даш, коргулчун, вольфрам, мөңгүн-суу, алдын, алмаз тывыжын көвүдедир, Комсомольскиниң нефть ажылдап кылыр заводун делгемчидерин доозар болгаш нефть ажылдап кылыр чаа заводтуң тудуушкунун эгелээр. Зейск ГЭС-тиң болгаш Приморск ГЭС-тиң баштайгы агрегаттарын ажыглалга киирер. Колымск ГЭС-тиң тудуушкунун эгелээр. Дилиг материалдарын, целлюлозаны, картонну, мебельди, аъш-чемни болгаш балыктан кылган продукцияны бүдүрерин дыка көвүдедир. Балык үлетпүрүнүң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, судно септээр заводтарның күчүзүн улгаттырар, далай порттарын болгаш өртээлдерин чаартып эде дерир база калбартыр.

Соя рис, продуктуларын бүдүрерин көвүдедир. 48 муң гектар суггаттыг черни ажыглалга киирер, шыгы улуг 380 муң гектар черни кургадыр, 352 муң гектар шөлге культура-техниктиг ажылды чорудар.

Соңгу чүктүң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң районнарынга аң, балык болгаш аң тудар тывыш ажылын, үнелиг өлүк ажыл-агыйын улам ыңай хөгжүдерин хандырар болгаш иви ажылының продуктулуун бедидер.

Ыраккы Чөөн чүктүң болгаш Чөөн Сибирьниң районнарынга чурттакчы чоннуң көжүп кээп чурттаарынга болгаш ол девискээрлерге кадрларны быжыглаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузар; чурттаалга-амыдырал болгаш социал-культура тудуушкунун шалыпкын темпилер-биле хөгжүдер.

Украин ССР-ге электроэнергетика, химия, нефть ажылдап кылыр болгаш нефть-химия үлетпүрүн база машина тудуушкунун шапкын хөгжүтпүшаан, үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээлин 38—41 хуу көвүдедир.

1975 чылда электроэнергия бүдүрерин чижеглел-биле 200 млрд. киловатт-шак чедирер. Славянск, Трипольск Ладыжинск, Кураховск ГРЭС-тиң болгаш Криворожск ГРЭС-тиң тудуушкунун доозар, Запорожск болгаш Углегорск ГРЭС-тиң, Чернобыльскиниң атомнуг электростанциязының болгаш Киев ТЭЦ-5-тиң күчүлерин ажыглалга киирер. Каневск ГЭС-тиң болгаш судно чоруур комплексизи-биле Днепровск ГЭС-тиң ийиги ээлчээниң кады тудуушкунун доозар. Чылыг-биле ажылдаар болгаш атомнуг ийи-ийи электростанцияларның тудуушкунун калбартыр, Донбасс—Барыын Украина аразының 750 муң вольт күжениишкинниг электродамчыдылга шугумун тудар.

Хөмүр-даш тывыжын чижеглел-биле 215 миллион тонна чедирер. Донецк бассейнде ажылдап турар шахталарны чаартып эде деририн колдуунда доозар болгаш чаа шахталарның, ооң иштинде антрациттер база кокстаар хөмүр-даш тывыжының талазы-биле улуг бүдүрүлгелерниң тудуушкунун эгелээр. Газ болгаш нефть бар чаа черлерни тыварын болгаш ажыглалга киирерин дүргедедир.

1975 чылда кара металлдардан белен прокат бүдүрерин 37-38 млн. тонна болгаш каң хоолайларны бүдүрерин 6,6 млн. тонна чедирер. Кылын демир бүдүрер «3600» деп станны болгаш «Азовсталь» заводтуң кислород-конвертор цегин, Харцызскиниң труба заводунда хоолайлар кылыр электрокацналга цегин, Нижеднепровскиниң труба-прокат заводунда дугуй-прокат цегин ажыглалга киирер. Побужскиниң никель заводунуң тудуушкунун доозар.

Нефть ажылдап кылырының хемчээлин 2,5—2,6 катап көвүдедир. Кременчугтуң нефть ажылдап кылыр заводунга немелде күчүлерни ажыглалга киирер, Лисичанның нефть ажылдап кылыр заводунуң тудуушкунун боттандырар база ажыглалга киирер, нефть ажылдап кылыр ийи чаа заводтуң тудуушкунун эгелээр. Белоцерковтуң дугуй комбинадын ажыглалга киирер.

1975 чылда минералдыг чемишчидилгелер бүдүрерин 16,6 млн. тоннага болгаш химиктиг волокноларны 162 муң тоннага чедирер.

Машина тудуушкунунуң болгаш металл болбаазырадылгазының продукциязын бүдүрүп үндүрерин 1,7 катап көвүдедир, «Т-150» деп тракторларны кылыр талазы-биле бүдүрүлгелерниң комплексизиниң тудуун доозар. Кадиевскиниң, Крюковскиниң болгаш Днепродзержинскиниң вагон кылыр заводтарынга вагоннар бүдүрер талазы-биле күчүлерни улгаттырар. Станок-автоматтар заводун Житомир хоорайга тудуп тургузар.

Цемент бүдүрерин 1975 чылда барык 22 миллион тонна чедирер. Каменец-Подольскиниң болгаш Балаклейскиниң цемент заводтарының тудуун доозар.

1975 чылда пөс-таавыны бүдүрүп үндүрерин 840—925 миллион дөрбелчин метр, трикотаж кылыгларын 346 миллион кезек, хөм идиктерни 166—172 миллион эжеш, ховуг чигирни (свёкладан) 6,4 миллион тонна, эътти 1,9 миллион тонна, чалаң сүт продукциязын 5,4 миллион тонна, эт-херекселдер аймаан 860 миллион рубль түңге чедирер.

Тернопольскиниң болгаш Донецкиниң хөвең-саазын база Черкасскиниң торгу кылыр комбинаттарының тудуун доозар. Дыткан дүк сукнозунуң комбинадын Кривой Рогка тудуп эгелээр. Хендир болбаазырадып кылырының, хөвең-саазынның, дүктүң, трикотажтың болгаш чиик үлетпүрнүң өске-даа адырларының бүдүрүлгелерин, ийи чигир заводун болгаш үс кылыр заводту тудуп тургузар.

Республиканың барыын талакы областарынга чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелерин база машина тудуунуң улуг адырларын колдадыр сайзыратпышаан, үлетпүр бүдүрүлгезиниң өзүлдезиниң улам бедик темпилерин хандырар.

Көдээ ажыл-агый талазы-биле тараа болгаш техниктиг культураларны бүдүрерин көвүдедирин база мал ажылының бүгү талалыг хөгжүлдезин хандырар. Тарааның чылда ортумаа-биле чыылдазын 40 миллион тонна чедирер болгаш онза кичээнгейни күзүн чажар кызыл-тасты, кукурузаны, ристи, кырлыг-караны, тараа бобыларны болгаш мал чеминге хереглээр культураларны бүдүреринче угландырар. Чигир свёклазын, тарымал тоорук үрезинин, таакпыны, хендирни, хендир-долгунецти, картофельди, ногаа аймаан ылаңгыя оларның эрте быжар сорттарын, кат-чимисти, виноградты болгаш бахчи культураларын бүдүрерин көвүдедир.

Мал чемнерин бүдүрерин дыка көвүдедирип, малдың болгаш куштуң бүгү хевирлериниң баш санының улам ыңай өзүлдезин, оларның продуктулуг чоруунуң бедиишкинин хандырар. Чылда ортумаа-биле малдың коң эъдин бүдүрерин барык-ла 3,2 миллион тонна, сүттү 20,3 миллион тонна, чуурганы 10,4 миллиард борбак, дүктү 27 муң тонна чедирер.

Суг ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни боттандырар. Барык-ла 400 муң гектар суггаттыг, 600 муң гектар малгаш-тулаазын кургаткан черлерни ажыглалга киирер. Соңгу-Крым каналының тудуун уламчылаар, Соңгу-Рогачинскиниң суггарылга системазының бирги ээлчээниң деринишкинин доозар болгаш Каховканың суггарылга системазының тудуун дүргедедир. 700 муң гектар шөлге культура-техниктиг ажылдарны чорудар. Улуг үлетпүр төптерин суг-биле хандырарын экижидер. Днепр—Донбас каналының бирги ээлчээниң тудуун уламчылаар, Соңгу Донец — Донбас каналын алгыдар, Днепр — Кривой Рог каналын чаартып эде кылыр.

Белорусс ССР-ге үлетпүр продукциязын бүдүрер хемчээлди 53—56 хууга улгаттырар. Машина тудуунуң демир хөй кирбес адырларын — радиотехниктиг, электротехниктиг, электроннуг адырларны, прибор тудуун, а ол ышкаш химия болгаш нефть химиязының үлетпүрүн дүрген темпилер-биле хөгжүдер.

Электроэнергияны ажылдап кылырын 1,8 катап, нефть тывыжын 2 хире катап, нефтиниң баштайгы арыглаашкынын болгаш торф брикеттерин база чартык брикеттерни бүдүрерин 1,9 катап, минералдыг чемишчидилгелерни 1,7 катап, химиктиг волокнону 2,7 катап, пөс-таавыны 1,4 катап, трикотаж кылыгларын 1,5 катап, эът болгаш чалаң сүт продукциязын бүдүрерин 1,4 катап улгаттырар.

Хендирден нарын пөс-таавы бүдүрер талазы-биле Орштуң хендир комбинадының үшкү ээлчээниң объектилериниң тудуун доозар. Белоруссияның дугуй комбинадын, Лукомльск ГРЭС-тиң, синтетиктиг волокнонуң Могилевта комбинадының болгаш Полоцкиниң химия комбинадының чаа күчүлерин ажыглалга киирер. Мозырскиниң нефть болбаазырадыр заводун, автоматтыг шугумнарның Барановичи заводун, электрохөделдирикчилерниң Лунинецк заводун, чемишчидилгелерни трактордан чаштырар херекселдерни бүдүрер талазы-биле Бобруйск заводун, автоматтыг шугумнарга хереглээр таарышкан херекселди бүдүрер талазы-биле Оршта заводту, автоматтыг шугумнарга хереглээр белдирлерни бүдүрер талазы-биле Минскиде заводту, Витебск обласка доломит далганын бүдүрер заводту, Могилевтиң торгу комбинадын, Гродного аргыыр комбинатты тудар болгаш ажыглалга киирер. Азот заводун, Солигорскиниң дөрткү калий комбинадын, Слонимге дыдып-аргыыр фабриканы, Гомель обласка хөвең-саазынның специализастаттынган үш бүдүрүлгелерин, Осиповичскиниң хендир комбинадын тудуп эгелээр. Хендирни комплексилиг болбаазырадып кылыр талазы-биле заводтарны тудар.

Сүт болгаш эът угланыышкынныг мал ажылынга, хаван, куш ажылынга, картофель бүдүрүлгезинге, хендир ажылынга көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин специализастаарының улам ыңай бурунгаарлаашкынын хандырар. Чылда тарааны ортумаа-биле бүдүрерин 5,2 миллион тонна, коң эътти барык 840 муң тонна, сүттү 6,1 миллион тонна, чуурганы 1,8 миллиард борбак чедирер. Хөрзүннүң үнүш-дүжүттүүн бедидер болгаш ону чугай-биле чемишчидер талазы-биле ажылдарны улуг хемчээлге чорудар, эмин эрттир шык болгаш малгашталган 1100 муң гектар шөлдү кургадыр, 800 муң гектар шөлге культура-техниктиг ажылдарны боттандырар, 900 муң гектар хемчээлге тереӊ сигенниг шөлдү болгаш одарны тургузар, мелиорастаан черлерниң ажыглалын экижидер.

Вилейск-Минскиниң суг системазының тудуун доозар болгаш ону ажыглалга киирер.

Узбек ССР-ге үлетпүр продукциязын бүдүрер хемчээлди 46—49 хууга улгаттырар. Электроэнергетиканың, өңнүг металлургияның, химия, газ болгаш чиик үлетпүрнүң дыка хөгжүлдезин хандырар.

Суггарылга тудуунуң деринишкиннерин, хөвең ажаап алыр болгаш хөвең ажыл-агыйынга хереглээр өске-даа машиналарны бүдүрерин дыка улгаттырар. Химиктиг волокноларның улуг бүдүрүлгезин организастаар. Минералдыг чемишчидилгелерни бүдүрерин 1,6 катап, торгу пөстү кылырын—2,2—2,6 катап, трикотажтан кылган иштики хептерни 1,8 катап, хөм идиктерни 1,5—1,6 катап, кат-чимис болгаш ногаа аймаандан кылган консервилерни 1,6 катап, культура-амыдырал болгаш ажыл-агый хереглелиниң бараанарын бүдүрерин 4,2 катап көвүдедир.

Алдын тывар үлетпүрнүң улам ыңайгы хөгжүлдезин хандырар, Алмалыктың даг-металлургия комбинадынга цинк болгаш чес бүдүрер талазы-биле күчүлерин көвүдедир.

Сыр-Дарья ГРЭС-те баштайгы агрегаттарны, Алмалыктың аммофос заводунуң баштайгы ээлчээн, Самаркандының суперфосфат заводунга аммофосту бүдүрер талазы-биле күчүлерни, Навоиде цемент заводун ажыглалга киирер. Ангренге резина комбинадын, Навоиге электрохимия комбинадын тудар болгаш Бекабадтың металлургия заводун чаартыр талазы-биле ажылдарны калбартыр. Бухараның хөвең-саазын, Хивинскиниң хевис комбинаттарын, Ферганаың кылымал алгы комбинадын, Кокандскиниң алгы заводун, фарфор заводун, хөвең арыглаар элээн каш заводтарны, трикотаж, дааранылга болгаш идик кылыр фабрикаларны ажыглалга киирер. Андижанның хөвең-саазын комбинадының тудуун эгелээр. Ургенчиниң үс-экстрак заводун болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң өске-даа чамдык бүдүрүлгелерин тудар.

Хөвең ажылын улам ыңай көдүрерин хандырар, чиг хөвең бүдүрерин 1975 чылда 4,9 млн. тонна чедирер; удазынналчак чиңге сорттарның хөвеңин ажаап алырын көвүдедиринче, хөвең-люцерна тарылга ээлчештирилгелерин ажыглаарынче болгаш шиңгээдип алырынче, хөвеңниң дүжүдүн бедидеринче онза кичээнгейни салыр. Рис тарылгазын, чимистер, виноград, ногаалар, бахчи культураларын болгаш таакпыны бүдүрерин хөгжүдер.

465 муң гектар шөлге суггарылгалыг чаа черлерни ажыглалга киирер. Каршиниң ховузунга хөвең ажылының улуг районун хөгжүдер, Голодный ховузунга, Сурхан-Шерабад шынаазынга болгаш Кара-Калпак АССР-те суггарылгалыг шөлдерни көвүдедир талазы-биле ажылды үргүлчүлээр, Андижанның суг кадагалалының болгаш Тюямуюнскиниң гидробелдириниң тудуун дүргедедир. 600 муң гектардан эвээш эвес шөлге суггарылгалыг черлерниң мелиоративтиг байдалын экижидер, суггарылгалыг черлерниң дусталырын болгаш тулаашанырын узуткаар болгаш эвээш суглуг ирригация системаларының суг хандырылгазын бедидер талазы-биле ажылды үргүлчүлээр.

Хой, ылаңгыя каракуль ажылын улам ыңай хөгжүдерин хандырар; дүктү чылда ортумаа-биле бүдүрерин 24 муң тонна чедирер. Эът, сүт, чуурга бүдүрерин көвүдедир, 1,5 млн. гектар одарларны суглаңдырар, мурнунда суглаңдырган 3,5

(Уланчызы 6-гы арында).

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле СЭКП-ниң XXIV съездизиниң Директивалары

(Уланчызы. Эгези 1, 2, 3, 4, 5-ки арыннарда).

млн. гектар шөлде одарларга гидротехниктиг тудугларны чаарты дерир.

Казах ССР-те электроэнергетиканы, өңнүг болгаш кара металлургияны, одалга, химия, машина тудуушкунунга, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүн улам ыңай хөгжүдерин хандырып тургаш, үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээлин 57—60 хуу улгаттырар.

Арыглаан чес-холаны бүдүрерин 1,7 катап, минералдыг чемишчидилгелерни 2,4 катап, көдээ ажыл-агый машиналарын 2,6 катап көвүдедир. 1975 чылда хөмүр-даш тывыжын барык 91 млн. тонна, нефтини 30 млн. тонна чедирер, белен прокат бүдүрерин 5 млн. тонна, цементини 7,3 млн. тонна, эъттин—673 млн. тонна, хевең-саазын пөстерни 108—118 млн. дөрбелчин метр, дүк пөстерни 40 млн. дөрбелчин метр, хөм идиктерни 34—39 млн. эжеш, трикотаж кылыгларны 98 млн. кезек чедирер.

Экибастузтуң хөмүр-даш разрезтериниң күчүзүн беш чылдың төнчүзүнге чедир 56 млн. тонна чедир улгаттырар. Карагандага кокстаар хөмүр-даштарны арыглаар талазы-биле фабриканы, Соңгу болгаш Мурнуу Казахстанга сайзырады ажылдап кылыр заводтарның бирги ээлчеглерин, Мангышлакка газ сайзырады ажылдап кылыр заводту тудар. Капчагай ГЭС-тиң болгаш Ермаковск ГРЭС-тиң тудуун доозар.

Кара металлургияның, чес-хола болгаш коргулчун-цинк үлетпүрүнүң руда баазазын хөгжүдерин дүргедедир. Джезказганның даг-металлургия комбинадын улам ыңай калбартырын база Павлодарның алюминий заводунга глинозем бүдүрер талазы-биле күчүлерни хөгжүдерин хандырар. Караганданың металлургия комбинадының тудуун колдуунда доозар, даг-руда арыглалының комбинаттарының тудуун дүргедедир.

Кара-Тау бассейнинге фосфориттер тывыжының талазы-биле күчүлерни дыка улгаттырар. Чимкентиниң фосфор заводунуң болгаш Джамбулдуң ийи дакпыр суперфосфат заводунуң тудуун доозар. Мурнуу Казахстанда фосфорнуң ийи чаа заводунга күчүлерни ажыглалга киирер. Павлодарның химия комбинадының бирги ээлчээниң болгаш Караганданың резина-техниктиг кылыглар заводунуң тудуун доозар. Чимкентиниң резина-даг-дүгү комбинадының тудуунче кирер. Павлодарда трактор заводунуң, Целиноградта «Казахсельмаш» заводунуң болгаш Талды-Курганда аккумулятор заводунуң тудуун доозар. Чаа-Караганданың цемент заводунга цемент бүдүрер талазы-биле чаа күчүлерни ажыглалга киирер.

Сорттуг шил сава заводунуң бирги ээлчээн, камволь-артыг фабриказын болгаш чиик үлетпүрнүң өске-даа чамдык бүдүрүлгелерин тудар. Шил заводунуң болгаш фарфор-шаажаңның 2 заводунуң тудуун эгелээр. Эътти сайзырады ажылдап кылыр бүдүрүлгелериниң, чиик үлетпүрнүң кондитер болгаш өске-даа адырларының бүдүрүлгелериниң күчүлерин дыка улгаттырар.

Тарааны доктаамал туруштуг кылдыр бүдүрерин хандырар талазы-биле ажылды үргүлчүлээр, хат эрозиязындан хөрзүннү камгалаар болгаш хову камгалаар арга-ыяш өстүрүлгезиниң талазы-биле комплекстиг хемчеглерни боттандырар, тарылга шөлдериниң структуразын экижидер. Тарааның чылда ортумак чыылдазын 24 млн. тонна чедирер, бөлүктээшкинниг суг дамчыдылгаларын тудар талазы-биле ажылды үргүлчүлээр, республиканың мурнуу талазынга свекла ажылын, ногаа ажылын, бахча ажылын, сад ажылын болгаш виноград ажылын хөгжүдерин хандырар. Барык 420 муң гектар суггарылгалыг черлерни, ооң иштинде лиман суггарылгазының 200 муң гектар черин ажыглалга киирер. Кызыл-Кумнуң суггарылга системазының тудуун доозар, рис бүдүрерин көвүдедири-биле Сыр-Дарья хемниң алдыы талаларынга ирригация ажылдарын үргүлчүлээр.

Эъткир мал болгаш хой ажылын дүрген темп-биле хөгжүдер, мал чеминиң баазазын быжыглаар. Чылда ортумаа-биле эът бүдүрерин 1 миллион тонна, сүттү—4,2 миллион тонна, чуургаларны—2,1 миллиард борбак, дүктү—110 муң тонна чедирерин хандырар. Барык 3,8 миллион гектар шөлдүг черге бедик продуктулуг шынааларны болгаш одарларны тургузаар. 32 миллион гектардан эвээш эвес одарларны суггаттыг болдурар, мурнундагы суггаттыг 23 миллион гектар одарларга гидротехниктиг тудугларны эде кылыр.

Макат — Александров Гай аразының демир-орук тудуун эгелээр, Омск—Павлодар—Чикмент аразының нефть дамчыдар шугумун тудар.

Грузин ССР-ге машина тудуунуң болгаш химия үлетпүрүнүң металл шоолуг кирбес адырларының хөгжүлдезиниң бедик темпизин чедип ап тургаш, үлетпүр продукциязы бүдүрериниң хемчээлин 39—42 хуу өстүрер.

Электроэнергия бүдүрерин 1,7 катап, минералдыг чемишчидилгелерни 2,3, химиктиг волокнону 1,6, приборларны болгаш автоматчыдылга чепсек-херекселдерин 3,4, көдээ ажыл-агый машиналарын 2,1, шиферни 2, дүктен кылган пөстерни 1,5, кат-чимис-ногаа консервилерин 1,4 болгаш мебельди 2 катап көвүдедирин хандырар.

Ингурск ГЭС-те күчүнү болгаш Варцихск ГЭС-те бирги электростанцияны ажыглалга киирер, Жинвальскиниң гидротехниктиг комплексизиниң тудуун эгелээринче кирер. Маднеульскиниң чес арыглал комбинадының тудуун доозар. Фарфор-фаянс заводун тудар, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериниң күчүзүн бедидер.

1975 чылда шай бүрүзүн 285 муң тонна чедирер, а ол ышкаш виноград, таакпы болгаш цитрустар бүдүрерин көвүдедир. 70 муң гектар суггаттыг черлерни ажыглалга киирер. Малгаш-тулаалыг 50 муң гектар черни кургадып, аңаа колдуунда хөй чылдарның субтропиктиг культураларны тарыыр. Эът, сүт, чуурга бүдүрерин көвүдедир; малдың чем-суур баазазын быжыглаар.

Азербайджан ССР-ге үлетпүр продукциязы бүдүрериниң хемчээлин 43—46 хуу көвүдедир, машина тудуун, химия болгаш аъш-чем үлетпүрүн база тудуг материалдары бүдүрерин дүрген темп-биле хөгжүдер. Нефть үлетпүрүнүң талазы-биле кол кичээнгейни далайда нефтилиг черлерни шиңгээдип алырынче угландырар.

Минералдыг чемишчидилгелер бүдүрерин 1,8 катап, синтетиктиг каучукту 1,6, приборларны болгаш автоматчыдылга чепсек-херекселдерин 2, дүктен кылган пөстерни 1,5, торгу пөстерни 1,4—1,6, хөмден кылган идиктерни болгаш трикотаж кылыгларын 1,6, кат-чимис-ногаа консервилерин 1,7, вино кылыгларын 2,3, соодукчуларны 4 болгаш мебельди 2 катап көвүдедир. Фарфор-фаянс саваларны болгаш культура-амыдырал база ажыл-агый хереглелиниң өске-даа бараанналарын бүдүрерин көвүдедир.

Нахичеван АССР-ге кальцийлиг сода заводунуң болгаш Шамхор ГЭС-тиң тудуун эгелээр. Прибор тудуг болгаш электрон үлетпүрүнүң заводтарын тудар.

1975 чылда хевең бүдүрерин 380 муң тонна чедирер. Виноград, ногаалар, фруктылар, таакпы бүдүрерин көвүдедир. 40 муң гектар суггаттыг черлерни ажыглалга киирер. Кура-Араксинск чавызаажынга суггаттыг черлериниң мелиорация байдалын экижидер, ынчангаш 200 муң гектар шөлдүг чериниң дузун эвээжедир ажылдарны боттандырар, суггарылга системаларын эде кылыр болгаш оларның 200 муң гектар шөлге суг хандырылгазын бедидер. 400 муң гектар шөлдүг одарларны суггаттыг болдурар. Мал ажылының болгаш ооң чем-суур баазазын быжыглаарының улам ыңайгы хөгжүлдезин хандырар, эът, сүт, дүк болгаш чуурга бүдүрерин көвүдедир.

Литва ССР-ге машина тудуунуң, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң металл хөй хереглеттинмес адырларын дыка хөгжүдүп тургаш, үлетпүр продукциязы бүдүрериниң хемчээлин 46—49 хуу өстүрер.

Электроэнергия бүдүрерин 1,5 катап, минералдыг чемишчидилгелерни 1,7, пөстерни 1,8, соодукчуларны 3,5 болгаш мебельди 1,7 катап көвүдедир.

Нефть ажылдап кылыр заводтуң бирги ээлчээн, Литва ГРЭС-те чаа күчүлерни, Каунаста ТЭС-тиң баштайгы агрегаттарын ажыглалга киирер. Игналинскиниң дренаж хоолай заводун, Утениниң эът комбинадын, улуг сүт-консерва заводун тудар. Акмянскиниң цемент заводунуң болгаш көдээ ажыл-агыйның чиг-әдин ажылдап кылыр талазы-биле бүдүрүлгелериниң күчүзүн өстүрер.

Көдээ ажыл-агыйны сүткүр-эъткир мал ажылынга, чаглыг-эъткир хаван ажылынга улам ыңай специализастаарын хандырар. 750 муң гектар шынаалыг болгаш малгаш-тулаалыг черлерни кургадыр болгаш 400 муң гектар шөлдүг черге культура-техниктиг ажылдарны чорудар. 300 муң гектар шөлдүг черге бедик продуктулуг шынааларны болгаш одарларны тургузар.

Вильнюстуң демир-орук бөлдирин электрижидерин боттандырар.

Молдав ССР-ге үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээлин 56—59 хуу көвүдедир. Электроэнергетиканы, прибор тудуун, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүн бедик темпилер-биле хөгжүдер.

Садтар болгаш виноградниктер ажылдап кылыр тракторлар бүдүрерин 1,9 катап, амыдыралга соодукчуларны 1,8, торгу пөстерни 1,6, трикотаж кылыгларын 1,5, ногаа-чимис консерваларны 1,6, вино кылыгларын 2,6 катап хөйнү бүдүрер. Молдав ГРЭС-ке немелде күчүлерни ажыглалга киирер, үш консерва заводун тудар. Кишиневта кылымал алгы болгаш резинотехниктиг кылыглар комбинадын, амыдырал химиязының заводун, электротехника болгаш үлетпүрнүң өске-даа адырларының чамдык бүдүрүлгелерин алгыдар болгаш чаартыр. Кат-чимис кадагалаарынга комплектилиг соодукчу тургузуглар бүдүрер талазы-биле заводту болгаш чигир заводун тудар. Пөс комбинадын болгаш аъш-чем үлетпүрүнге дерилгелер бүдүрер заводту база хеп чуур дерилгелер заводун тударынче кирер.

Кат-чимистерни, виноградты, ногааларны, ылаңгыя оларның эрте бышкар сорттарын, таакпыны, эфир-үс культураларын база мал ажылының продуктуларын бүдүрерин улам ыңай көвүдедирин хандырар. Көдээ ажыл-агый чиг-әдин баштай ажылдап кылыр болгаш кадагалаар талазы-биле бүдүрүлгелер тудугларын дүргедедир. Черниң мелиоративтиг байдалын экижидер. Суггаттыг 50 муң гектар черни ажыглалга киирер.

Латвия ССР-ге үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээлин 35—38 хуу көвүдедир. Электротехника, радиотехника, электрон, медицина, чиик, эът-сүт болгаш балык үлетпүрлериниң улам ыңай хөгжүүрүн хандырар.

Приборларны 1,6, даштыкы трикотажты 1,9, сүт консерваларын 1,6 болгаш мебельди 1,5 катап хөйнү бүдүрер. Адырлар аразының продукцияларын төпчүдүп бүдүрерин калбартыр.

Рига ГЭС-тиң тудуун доозар, Ригада ТЭЦ—2-ниң баштайгы агрегаттарын база Ригаже газ дамчыдыкчызын ажыглалга киирер. Попов аттыг радиозаводтуң болгаш микроавтобустар заводунуң тудуун доозар.

Көдээ ажыл-агыйны сүткүр-эъткир мал ажылынга болгаш чаглыг-эъткир хаван ажылынга улам ыңай специализастаарын хандырар. Малдың баш санын өстүрер болгаш ооң продуктулуун бедидер база эътти болгаш сүттү бүдүрерин көвүдедир талазы-биле хемчеглерни боттандырар. 490 муң гектар шөлге чер мелиорациязын болгаш 90 муң гектар шөлге культура-техниктиг ажылдарны чорудар. Бедик продуктулуг 140 муң гектардан эвээш эвес одар-белчиирни тургузаар.

Далай транспортунуң улам ыңай хөгжүүрүн хандырар, флотту амгы үениң суднолары-биле четчелээр.

Кыргыс ССР-ге үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээлин 45—48 хуу көвүдедир. Электротехниканың, машина тудуунуң, өңнүг металлургияның болгаш чиик үлетпүрнүң улам ыңай хөгжүүрүн хандырар.

Көдээ ажыл-агый машиналарын 1,7, пөстерни 2,9—3,3 даштыкы трикотаж кылыгларын 1,7 болгаш кат-чимис консерваларын 1,8 катап хөйнү бүдүрер. Культура-амыдырал хандырылгазының болгаш ажыл-агый хереглелиниң бараанналарын бүдүрерин дыка көвүдедир.

Токтогул ГЭС-тиң тудуун доозар болгаш Курпсай ГЭС-тиң тудуун эгелээр. Электрон-саналга машиналар заводун, хевең-саазын комбинадының ийиги ээлчээн болгаш камвол-артыг фабриказын, Токмакка эът комбинадын тудар. Көдээ ажыл-агый машина тудуунуң заводун чаартып кылыр.

Нарын дүктүг болгаш чартык нарын дүктүг хой ажылының улам ыңай хөгжүүрүн хандырар, дүктү чылда ортумаа-биле бүдүрерин 30 муң тонна чедирер. Эътти, сүттү, таакпыны, кат-чимистерни, ногааларны бүдүрерин көвүдедир. Суггаттыг 30 муң гектар черни, Киров болгаш Токтогул суг шыгжамырларын ажыглалга киирер. 90 муң гектар шөлге суггарылга системаларын чаартыр болгаш оларның суг-биле хандырылгазын бедидер ажылды чорудар, 400 муң гектар одар-белчиирни суггатчыдар, ам бар турар одар-белчиирниң суг-биле хандырылгазын улам экижидер.

Таджик ССР-ге үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээлин 37—40 хуу көвүдедир, аңаа электроэнергетиканың, өңнүг металлургияның болгаш машина тудуунуң өзүлдези мурнап турар темпилиг болур.

Электроэнергияны 2,1, минералдыг чемишчидилгелерни 1,5, хевең-саазын пөстерни 1,3, даштыкы трикотажты 1,9, чимис-ногаа консервилерин 1,5 катап хөйнү бүдүрер. Культура-амыдырал хандырылгазының болгаш ажыл-агый хереглелиниң бараанналарын бүдүрерин дыка көвүдедир.

Мурнуу-Таджикистанның девискээр-бүдүрүлге комплексизин тургузаар талазы-биле ажылды уламчылаар, Нурек ГЭС-тиң баштайгы агрегаттарын, алюминий заводунда болгаш электрохимиктиг комбинатта күчүлерни ажыглалга киирер, оларны ажыглалга киирериниң хуусааларын дүгжүрерин хандырар. Ансобскиниң даг-металлургия комбинадынга болгаш Термез—Курган-Тюбе Яван аразының демир-оруунга немелде күчүлерни ажыглалга киирер. Душанбеге магистральдыг газ дамчыдылгазын, Ленинабадка синтетиктиг волокнонуң заводун болгаш фарфор-шаажаң заводунуң тудуун эгелээр. Кайраккумнуң хевис комбинадының күчүзүн улгаттырар.

Чиг хевеңниң бүдүрүлгезин 1975 чылда 760 муң тонна чедир көвүдедир; хевеңниң чиңге удазыннарлыг сорттарын, виноградты, кат-чимистерни, ногааларны, таакпыны бүдүрерин көвүдедир. Суггаттыг чаа 70 муң гектар черлерни көдээ ажыл-агый ээлчештирилгезинге киирер. Яван-Обикиинктиң шынаазында черлерниң суггарылгазын болгаш оларны шиңгээдип алырын, а ол ышкаш Дальверзинскиниң база Голодная ховуларының суггарылгазының талазы-биле ажылдың ийиги ээлчээн күүседирин доозар. Мал ажылының чем-суурун улам ыңай хөгжүдерин болгаш эътти, сүттү, куш чуургаларын бүдүрүп үндүрерин көвүдедирин хандырар. 250 муң гектар одарларны суггаттыг болдурар.

Армян ССР-ге үлетпүр продукцияларын бүдүрер хемчээлин 60—63 хуу көвүдедир. Өңнүг металлургияның, машина тудуушкунунуң, металл эвес чүүлдерни бүдүрериниң, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүн улам ыңай хөгжүдерин хандырар.

Электри энергиязы ажылдадып үндүрерин 1,7 катап, чести 1,3 катап, приборларны болгаш автоматчыдылга херекселдерин 2,2 катап, цементини 2,6 катап, ногаа-чимис консерваларын 1,6 катап, пөстаавыны болгаш трикотаж кылыгларын 1,3 катап, идиктерни 1,2 катап, соодукчуларны 2,5 катап болгаш мебельди 1,9 катап көвүдедир; культура-амыдырал хереглелдериниң болгаш ажыл-агый чүүлдериниң бараанналарының бүдүрүлгезин калбартыр.

Зодскиниң алдын-руда комбинадын, Разданның даг-химия комбинадынга дой-довурак база химиктиг продуктулар бүдүрүп үндүрер талазы-биле күчүлерни ажыглалга киирер. Атомнуг электри станциязының тудуун калбартып эгелээр, ооң бирги блогун ажыглалга киирер. Раздан ГРЭС-инге немелде күчүлерни ажыглалга киирер, Воротан хемге ГЭС-терни тудуп тургузарын үргүлчүлээр. Химиктиг волокноларны, синтетиктиг чуктарны болгаш пластиктиг массаларны бүдүрүп үндүрер талазы-биле күчүлерни улгаттырар.

Виноградты, кат-чимистерни, ногааларны, таакпыны, эфирлиг үстү, мал ажылының продуктуларын бүдүрүп үндүрерин көвүдедирин хандырар. 50 муң гектар суггаттыг черлерни ажыглалга киирер. 130 муң гектар одарларны суг-биле хандырар.

Туркмен ССР-те үлетпүр продукциязын бүдүрер хемчээлин 55—58 хуу көвүдедир, газ, нефть болгаш химия үлетпүрлериниң хөгжүлдезиниң бедик темпизин хандырар.

Электроэнергия бүдүрүп үндүрерин 1,9 катап, нефть тывыжын 1,5 катап, пөс бүдүрерин 1,5 катап, хөм идиктерни 2,3 катап, үнүш үзүн 1,6 катап болгаш чимис-ногаа консерваларын 1,5 катап көвүдедир. Культура-амыдырал хандырылгазының болгаш ажыл-агый хереглелдериниң бараанналарын бүдүрүп үндүрерин дыка көвүдедир.

Республиканың барыын болгаш чөөн районнарындан ССРЭ-ниң Европа талазынче газ чорудары-биле газ дамчыдар хоолайлар шугумун тудуп тургузар. Чарджоустуң нефть болбаазырадыр заводунуң бирги ээлчээн болгаш Марый ГРЭС-тиң баштайгы агрегаттарын ажыглалга киирер. Кара-Богаз-Голдуң минерал чиг-әт курлавырларының комплекстиг ажыглалын экижидер. Хевең арыглаар заводтарның күчүлерин улгаттырар, Чарджоустуң үс-экстракцылыг заводун тудуп тургузар.

1975 чылда чиг хевеңниң бүдүрүлгезин 90 муң тонна чедирер, ылаңгыя чиңге удазыннарлыг сорттарның чиг хевеңниң бүдүрүп үндүрерин көвүдедир. Ногааларны, виноградты, бахчи культураларын бүдүрерин калбартыр.

105 муң гектар суггаттыг черлерни ажыглалга киирер; 200 муң гектар шөлге суггаттыг черлерниң мелиоративтиг экижидилгезин хандырар. Кара-Кум каналының тудуунуң үшкү ээлчээниң девискээринде черлерни ажыглалга киирерин доозар болгаш ол каналдың тудуун уламчылаар.

Мал ажылының чем-суурун улуу-биле быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорудар, 3,9 миллион гектар одарларны суг-биле хандырар; 2,3 миллион гектар шөлдерде мурнунда суг-биле хандырган одарларга гидротехниктиг тудугларны чаартып эде кылыр. Дүктүң чылда ортумак бүдүрүлгезин 15,2 муң тонна чедирер, каракуль кештерин, эътти, сүттү болгаш куш чуургаларын бүдүрүп үндүрерин улам көвүдедир.

Эстон ССР-ге үлетпүр продукцияларын бүдүрер хемчээлин 36—39 хуу көвүдедир, электротехниканың, прибор тудуушкунунуң болгаш машина тудуунуң, өске-даа металл эвес кылыглар бүдүрер адырларының, чиик болгаш эът-сүт үлетпүрүнүң хөгжүлдезин хандырар.

1975 чылга чедир сланец тывыжын 26 миллион тонна чедирер, электри энергиязын бүдүрүп үндүрерин 1,4 катап, приборларны 1,5 катап болгаш балык үлетпүрүнүң продукцияларын 1,4 катап көвүдедир.

Эстон ГРЭС-тиң тудуун доозар болгаш Таллинниң электри станциязының тудуун эгелээр. Прибалтика болгаш Эстон ГРЭС-терни оттулар чүүл-биле хандырар төлээде, сланецти казып үндүрериниң бүдүрүлгелериниң тудуун шапкынчыдар. Куду шынарлыг ыяштан болгаш ыяш артынчыларындан ыяш плиткаларын бүдүрүп үндүрер талазы-биле күчүлерни улгаттырар.

Эът, сүт бүдүрер мал ажылын, эъг-чаглыг хаван болгаш картофель ажылын колдады специализастап тургаш, көдээ ажыл-агыйның улам ыңай хөгжүлдезин хандырар. Малгаш-талган болгаш тулаалыг 210 муң гектар черни кургадыр, 150 муң гектар шөлге культура-техниктиг ажылды чорудар. 130 муң гектар шөлге бедик продуктулуг шынааларны болгаш одарларны тургузар.

Таллинниң садыг портун болгаш Таллинниң демир-орук бөлдирин алгыдар талазы-биле ажылдарны боттандырып чорудар.

IX. Даштыкы экономиктиг харылзаалар

Экономиктиг Дузалажылга Чөвүлелиниң кежигүнү чурттар-биле кады ажылдажылганы улам ыңай быжыглаар болгаш ол чурттарның ажыл-агыйының экономиктиг дем-каттырылгазын чайгылыш чок хөгжүдер угланыышкын-биле Совет Эвилелиниң социалистиг чурттар-биле экономиктиг база эртем-техниктиг харылзааларын бүгү тала-биле сайзыраңгайжыдар болгаш калбартыр. Материалдыг бүдүрүлгениң, эртемниң болгаш техниканың, даштыкы садыг солчулгазының база үшкү чурттарның рыноктарынга садыглажыышкынның адырларын хаара тутпушаан, социалистиг чурттарның кады ажылдажылгазының каттышкан хевирлерин план ёзугаар хөгжүдер.

Делегейниң бүдүрүлге кооперациязының болгаш үлетпүрге база көдээ ажыл-агыйга специализацияның ажыктыг хевирлериниң улам хөгжүлдезин, ук адырларга продукцияларның хереглелин улам долузу-биле хандырар сорулга-биле оттулар чүүл, энергетика болгаш чиг-әт адырларын хөгжүдери-биле сонуургалдыг социалистиг чурттарның курлавырларын бот-боттарынга ажыктыг кылдыр каттыштырарын, улам калбарып турар бараан солчуушкунун хандырар төлээде база ол адырларда техниктиг дешпилгени барымдаалап көрүп тургаш, транспорттуң болгаш харылзааның чепсек-херекселдерин хөгжүдүп, рационализастаарын хандырар.

Бот-боттарының аразынга ажыктыын болгаш оларның экономиктиг хамаарышпас чоруун быжыглаарының арга-ажыктарын барымдаалап көрүп тургаш, Азияның, Африканың болгаш Латин Американың хөгжүп турар чурттары-биле быжыг даштыкы экономиктиг болгаш эртем-техниктиг харылзааларны хөгжүдерин уламчылаар.

Бо адырларга Совет Эвилели-биле кады ажылдажылганы хөгжүдеринге белеңнип илергейлеп турар үлетпүр талазы-биле сайзыраңгай капиталистиг чурттар-биле экономика талазы-биле бадыткаттынган даштыкы садыг болгаш эртем-техниктиг харылзааларны калбартыр.

Беш чыл дургузунда хамыктың мурнунда социалистиг чурттар-биле садыгны бүгү хемчег-биле калбартып тургаш, даштыкы садыг саарылгазының хемчээлин 33—35 хуу көвүдедир.

Даштыкы экономиктиг харылзааларның арга-методтарын болгаш хевирлерин сайзыраңгайжыдар. Улус ажыл-агыйынга ажыктыг даштыкы экономиктиг харылзааларны хөгжүдеринге министерстволарның болгаш бүдүрүлгелериниң инициативазын база харысалгазын бедидер. Даштыкы экономиктиг харылзааларның талазынга бот-орулга-чарылгалыг болур чоруктуң принциптерин чайгылыш чокка нептередир, делегей хүлээлгелерин күүседиринге, экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылганың ажыктыын бедидерин чедип алырынга даштыкы садыгның болгаш үлетпүрнүң бүгү звеноларының материалдыг сонуургалын, а ол ышкаш бо херекке оларның харысалгазын бедидер.

(Төнчүзү 7-ги арында).

Москва. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXIV съездизиниң эртип турганының үези. ЧУРУКТА: эштер **Л. И. БРЕЖНЕВ**, **А. Н. КОСЫГИН** болгаш **Н. В. ПОДГОРНЫЙ** олар съездиниң делегаттарының аразында турлар. **В. ЕГОРОВТУҢ** фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

МОСКВА. СЭКП-ниң XXIV съездизи. ЧУРУКТА: Кремльдиң Съездилер ордузунда. Хуралдар аразының чапсар үези. А. СТУЖИН биле В. КУНОВТУН фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының талазы-биле СЭКП-ниң XXIV съездизиниң Директивалары

X. Эргелеп башкарарын болгаш планнаашкынны сайзыраңгайжыдары

(Эгези 1, 2, 3, 4, 5, 6 арыннарда).

Эргелеп башкарарының болгаш планнаашкынның системазын база арга-методтарын сайзыраңгайжыдары чоокку чылдарда-даа база үр үениң перспективазынга-даа коммунизмниң материал-техниктиг баазазын тургузарының чугула чүүлү, чурттуң хөгжүлдезиниң кол шугуму болур ниитилел бүдүрүлгезин бүгү талалыг интенсификастаарын болгаш ооң ажыктыын бедидерин хандырарынче хамыктың мурнунда угланган турар ужурлуг.

Аңаа хамаарыштыр:

Бүдүрүлге планнаашкынының болгаш экономиктиг идиг бериишкинниң системазын улам ыңай сайзыраңгайжыдарын хандырар. Чаа беш чылда материалдыг бүдүрүлгениң болгаш хандырылга черлериниң бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгелерин база организацияларын планнаашкынның болгаш экономиктиг идиг бериишкинниң чаа арга-методтарынче шилчидерин доозар.

Планнар күүселдезин контрольдаар, планныг даалгаларның, оларның балансылажырын экижидериниң, социал-экономиктиг айтырыгларны, эртем-техниктиг депшилгениң айтырыгларын болгаш адырлар аразының характерлиг айтырыгларын эң хандыр ажылдап кылырының аргазы-биле бедидер.

Планнарның эртемге үндезилеттинерин, хамыктың мурнунда күүселдезин болгаш улус ажыл-агыйын пропорциялыг хөгжүдерин хандырза чогуур хемчеглерни ажылдап кылыр талазы-биле план органнарының ажылын күштелдирер.

Улус ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле перспективтиг планнаашкынның арга-методтарын экижидер.

ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң узун хуусаалыг перспективтиг планын ажылдап кылырын боттандырар, ол дугайында эртем-техниктиг депшилгени, чурттуң чонунуң, бойдус курлавырларының өзүлдезин баш бурунгаар көөр чорукту болгаш өске-даа ол ышкаш чүүлдерни ажыглаар.

1971—1975 чылдарда ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планының даалгаларын удуртулга болдурбушаан, бүдүрүлгелер болгаш колхозтар күш-ажыл болгаш материалдыг курлавырларның эң эвээш чарыгдалдарын үндүрүп тургаш, беш чылдың даалгаларын күүседирин хандырар ужурлуг боттарының беш чыл планнарын ажылдап кылырын доктаадыр.

1971—1975 чылдардагы беш чыл планын чогаадырынга идепкейлиг киржиринче ажылчыннарны, колхозчуларны, инженер-техниктиг ажылдакчыларны болгаш албан-хаакчыларны калбаа-биле киириштирерин хандырар.

Ниитилелге эргежок чугула продукцияны, ылаңгыя техника талазы-биле чаа, сайзыраңгай продукцияны бүдүрүп үндүрерин көвүдедиринге, ажылдап турар бүдүрүлгелерге продукция бүдүрерин өстүрерин, ажылдакчыларның санын көвүдетпейн тургаш хандырар төлээде, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрерин дүргедедиринге бүдүрүлгелерниң болгаш бүдүрүлге каттыжыышкыннарының сонуургалдыын күштелдирер.

Ажылдап турар бүдүрүлге фондуларын шапкын ажыглаарының, күш-ажылды болгаш бүдүрүлгени организастаарын экижидериниң аргаларын улуу-биле барымдаалап турар чогумчалыг планнарны ажылдап кылыр херекке бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның, колхозтарның болгаш совхозтарның сонуургалдыын база харысалгазын бедидер.

Ажыл-агыйның бүгү адырларынга болгаш бүдүрүлгелерге эртем-техниктиг депшилгениң планнаашкынын болгаш идиг бериишкинин экижидер. Күш-ажылдың, материалдыг курлавырларның болгаш капитал салыышкыннарының эң эвээш чарыгдалдарын үндүрүп тургаш, эң улуг бүдүрүлге түңнелдерин чедип алырынга бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш министерстволарның бот-орулга-чарылгага сонуургалдыын хандырар. Бо сорулгаларны шиитпирлээринге ажыл төлевириниң, үр үеде ажылдаарынга таарыштырган экономиктиг нормативтерниң идиг берикчи ролюн бедидер.

Ажыл төлевириниң фондуларын планнаарын экижидер болгаш оларның чарыгдалы дээш контрольду күштелдирер. Ажыл төлевириниң фондузун шын чарыгдаар талазы-биле бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар болгаш организациялар удуртукчуларының харысалгазын бедидер.

Эртем-техниктиг ажылдарның ажыктыг чоруун бедидер болгаш эртемниң ажылдап кылыышкыннарын бүдүрүлгеге шиңгээдирин дүргедедир сорулга-биле эртем-шинчилел, төлевилел болгаш конструктор организацияларының ажыл-чорудулгазынга бот-орулга-чарылганың ролюн көдүрер.

Үлетпүр продукциязын мөөңнеп садарының өртээн улам ыңай сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглерни боттандырар. Техниктиг депшилгени дүргедедиринге болгаш продукцияның шынарын бедидеринге мөөңнеп садар өртектиң ролюн бедидер.

Күрүне орулгазының кол үнер дөзү кылдыр орулганы планнаарын экижидер, орулганың тургустунарынга продукцияның бот-үнезин чиигедириниң ролюн бедидер. Саарылга акша-хөреңгизиниң саарлырын дүргедедир.

Бүдүрүлгениң курлавырларын улам долу мобилизастаарынга болгаш ооң ажыктыг чоруун бедидеринге саң-хөө болгаш банк органнарының салдарын бедидер. Техниктиг депшилгени дүргедедириниң база бүдүрүлгени интенсификастаарының эрге-ажыынга саң-хөө-чээли механизмин калбаа-биле ажыглаар.

Улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарын сайзыраңгайжыдарын үргүлчүлээр. Үлетпүрге эргелелдиң ийи-үш звенолуг системазынче шилчиирин хандырар. Адырларның продукциязынга ниитилелдиң хереглелдерин долу хандырары дээш, ол продукцияның техниктиг деңнели болгаш шынары дээш министерстволарның харысалгазын шыңгыы бедидер. Адырлар аайы-биле эргелеп башкарылганың дээди звенозу болур министерстволарның ажылын экижидер талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

Адырларның перспективтиг хөгжүлдезиниң, техниктиг политиканың, капитал салыышкыннарның, тускай эртемниглерни эки таарыштыр тургузарының болгаш ажыглаарының айтырыгларынче министерстволарның кичээнгейин күштелдирер.

Ажыл-агыйны адырлар аайы-биле удуртурунуң ортумак звенозунуң ажылын сайзыраңгайжыдар. Бүдүрүлгелерни мөөңнээр болгаш кооперастаар, бүдүрүлге черлерин специализастаар болгаш оларның аразында ажыл-агыйжы харылзааларны чаартыр талазы-биле, чамдык адырларның онзагай байдалдарын барымдаалап улуг каттыжыышкыннарны болгаш комбинаттарны тургузар талазы-биле ажылды күштелдирер.

Бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге база чиг-эт, материалдар, одаар чүүл болгаш электроэнергия чарыгдалының техника талазы-биле үндезилеттинген нормаларын, а ол ышкаш дерилгелерни, машиналарны болгаш механизмнерни ажыглаарының нормативтерин ажылдап кылырынга улус ажыл-агыйының хереглелдерин тодарадырының методтарын сайзыраңгайжыдар, ол сорулгага электрон-саналга техниказын калбаа-биле шиңгээдип алыр, аңаа үндезилээш бүдүрүлгениң, капитал тудуунуң болгаш өске-даа тудуушкуннарның планнарда доктааттынган хемчээлиниң материал-техниктиг база саң-хөө курлавырлары-биле улам долу дүүштүрүлгезин хандырар. Бо херекке адырлар министерстволарының ролюн күштелдирер.

Улус ажыл-агыйында бар курлавырларны илередир сорулга-биле материал-техниктиг хандырылганың планнарын анализтээр болгаш күүселдезин хандырар талазы-биле экономиктиг ажылдың деңнелин бедидер, материалдыг курлавырларны ажыглап турарынга контрольду күштелдирер.

Бүдүрүлге черлериниң аразында экономика талазы-биле ажыктыг үр үениң дорт ажыл-агыйжы харылзааларын планныг хөгжүдер. Мөөңнеп садыглаар садыгны девискээрлерниң хандырылга-саарылга баазаларын, складтарын, магазиннерин дамчыштыр калбартыр болгаш сайзыраңгайжыдар. Материал-техниктиг хандырылганың ниити күрүне системазын эргелеп башкарылганың эртем методтарынга болгаш электрон-саналга техниказын калбаа-биле ажыглаарынга үндезилээн улам ыңай сайзыраңгайжыдарын боттандырар. Хандырылга саарылга организацияларының материал-техниктиг баазазын быжыглаарын болгаш оларны ажыктыг кылдыр таарыштыр тургузарын хандырар.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга саваларны төлевилээриниң, тускайжыдып бүдүрериниң болгаш эң ажыктыг кылдыр ажыглаарының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

Хандырылга органнарының ачы-дузазының төпчүткен чедирилгезинге продукцияның комплекстиг бөлүктерин хереглекчилерниң чагыы-биле чедирерин калбартыр, бүдүрүлгелерни магадылаан комплекстиг хандырарын шиңгээдип алыр.

Ажыл-агый керээлериниң ролюн болгаш оларның күүселдези дээш харысалганы бедидер. Бүдүрүлгелер биле хандырылга болгаш сайгарылга органнарының аразынга, а ол ышкаш үлетпүр министерстволарының кол эргелелдери (каттыжыышкыннары) биле хандырылга болгаш сайгарылга органнарының аразынга бот-орулга-чарылгалыг удур-дедир харылзааларны калбартыр. Колхозтарның болгаш совхозтарның белеткел болгаш садыг организациялары-биле, а ол ышкаш үлетпүр бүдүрүлгелери болгаш каттыжыышкыннары-биле керээлиг харылзааларын быжыглаар.

Улус ажыл-агыйында күрүне курлавырларын болгаш материалдыг чүүлдерниң курлавырларын планнаарының, тургустунарының болгаш ажыглаарының механизмин сайзыраңгайжыдар.

Улус ажыл-агыйын планнаарын болгаш эргелеп башкарарын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле **экономика-математика аргаларын калбаа-биле ажыглаарын, электрон-саналганың болгаш организастыг техниканың база харылзааның чепсектерин хереглээрин хандырар.** Учёттуг болгаш отчёттуг болурунуң системазын бүгү хемчеглер-биле экижидер, статистиканы болбаазыраңгайжыдар.

Саналгалар төптериниң болгаш чурттуң харылзаазының чаңгыс аай автоматтыг четкизиниң күрүне системазынга үндезилээш, улус ажыл-агыйын учетке алырынга, планнаарынга болгаш эргелеп башкарарынга информациялар чыырының база ажылдап кылырының автоматчыттынган ниити күрүне системазын тургузарын барымдаалааш, адырларның, девискээр аайы-биле организацияларның, каттыжыышкыннарның, бүдүрүлгелерниң планнаашкынының база эргелеп башкарыышкынының автоматчыттынган системаларын тургузар болгаш нептередир талазы-биле ажылды калбартыр. Ону кылырда, ол системаның организастыг, методологтуг болгаш техниктиг чаңгыс эвииниң принцивин боттандырарын эң эгезинден тура-ла хандырар.

Бүдүрүлгелерге технологтуг чорудулгаларны башкарарының автоматчыттынган системаларын калбаа-биле нептередир.

Бүдүрүлгениң организакчыларының бүгү деңнелдеринге, дээди удуртур кадрларны, бирги ээлчегде марксисчи-ленинчи экономиктиг теорияның, башкарылга теориязының болгаш практиказының, күш-ажылды эртемге үндезилеп организастаарының, планнаашкынның болгаш экономиктиг идиг бериишкинниң чаа аргаларының, экономика-математика аргаларының база амгы үениң саналга техниказының кадрларын киириштир **кадрлар белеткээриниң болгаш оларның билиин бедидериниң системазын** ылаптыг калбартыр болгаш чайгылыш чок экижидер. Мергежилдиг башкы кадрларны — эргелеп башкарар база планнаар талазы-биле тускай эртемниглерни белеткээрин калбартыр.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга **күрүнениң сагылга-чурумун бүгү хемчег-биле быжыглаар,** ажыл-агыйжы харылзааларынга социалистиг хоойлу-дүрүмнү шыңгыызы-биле сагыыр. Доктааттынган планнарны болгаш онаалгаларны чогуур өйүнде күүседири дээш, продукцияның шынары дээш, хөреңгилерни, материалдыг курлавырларны камныг болгаш бодамчалыг чарыгдаары дээш, дерилгелерни, чиг-эттини шын ажыглаары дээш, бүгү кооперастаан поставкаларны доктааткан хуусаазында күүседири дээш, технологтуг сагылга-чурумну сагыыры дээш ажыл-агый удуртукчузу бүрүзүнүң харысалгазын бедидер.

Партияның болгаш чазактың директиваларының күүселдезин хынаары партия база совет органнарының, а ол ышкаш улусчу контроль органнарының доктаамал кичээнгейинге турар ужурлуг, чүге дээрге бүдүрүлгениң амгы үедеги байдалында ол онза өйү келген чүүл болу берип турар.

Административ-эргелел аппарадын улам ыңай сайзыраңгайжыдар болгаш эвээш чарыгдалдыг болдурар талазы-биле ажылды үргүлчүлээр, ол-ла аппараттың артык звеноларын шиитпирлиг кызырар.

* * *

Бистиң экономикавыс план ёзугаар хөгжүп турар, ол чорук ооң өзүлдезиниң бедик темпилерин, ооң адырларының хөгжүлдезиниң дең хуваалдалыын болгаш ажыктыын, ажылчы чоннарның амыдыралының деңнелин чайгылыш чокка бедидерин, социалистиг культураны бүгү тала-биле хөгжүдерин хандырып турар. Мынчангаш СЭКП-ниң XXIV съездизиниң Директиваларынга дүүштүр ажылдап кылган 1971—1975 чылдарда улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң делгереңгей беш чыл планынга үндезилээш, улус ажыл-агыйының бүгү звенолары — министерстволар, каттыжыышкыннар, бүдүрүлгелер, колхозтар болгаш совхозтар, эртем-шинчилел, төлевилел база өске-даа организациялар онаалгаларны беш чылдың чылдарынга хуваагаан планнарлыг болуру эргежок чугула.

Ажыл-агый планнарын кижилер күүседип турар. Совет кижи бүрүзү бодунуң күш-ажылы-биле коммунизмниң тиилелгелерин чоокшуладып турар. Бүдүрүлгениң ажыктыын бедидеринче, эртем-техника революциязының чедиишкиннерин эң долузу-биле ажыглаарынче бүдүрүлгениң интенсификациязын күштелдиреринче болгаш аңаа үндезилээш үлетпүрге, кодээ ажыл-агыйга, тудугга база транспортка экономиктиг көргүзүглерни экижидеринче угланган чогаадыкчы ажыл бүгү чуртта калбарган. Ынчалзажок ам-даа хөй чүүлдерни кылыр апаар. Бүдүрүлгениң бедик ажыктыг чоруу дээш чаңгыс сорулгаже угланган демисел херек кырында социалистиг ажыл-агыйжы чоруктуң эң чугула негелдези, бүгү бүдүрүлге коллективтериниң, миллион-миллион ажылчы чоннарның социалистиг чарыжының кол утказы болган турар ужурлуг. Күш-ажыл — байлактың үндезини, ынчангаш чүгле ажылчын бүрүзүнүң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү база бүгү улус ажыл-агыйының ажыктыын бедидер чорук ниитилел бүдүрүлгезинге кижи бүрүзүнүң күш-ажылчы салыышкынының хирези-биле совет кижилерниң ап турар байлактарын көвүдедир. Национал орулга хөй болган тудум бистиң чуртувус байлак болур, совет кижи бүрүзү-ле эки чурттаар.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТКлары партияның крайкомнар, обкомнары, хоорткомнары база райкомнары, партия эге организациялары ажыл-агый тургузуушкунунуң бүгү-ле участоктарынга күрүне планнаарын күүседирин хандырарынче угланган политиктиг болгаш организакчы улуг ажылды калбартыр, бүдүрүлгелерниң, колхозтарның, совхозтарның ажыл-чорудулгазынче ханылап кирер, херектиң байдалын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп көөр болгаш ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидериниң курлавырларын илередир, күрүнениң сагылга-чурумун эң шыңгыы сагыырын чедип алыр ужурлуг. Тоску беш чыл планын күүседир талазы-биле партияның, бүгү улустуң хүн бүрүдеги идепкейлиг ажыл-чорудулгазы бистиң Төрээн чуртувустуң күчүзүн улам ыңай быжыглаарын хандырар, коммунизмниң материал-техниктиг баазазын тургузарын доозарын чоокшуладыр, коммунистиг ниитилел харылзааларын хевирлээринге, чаа кижини кижизидеринге бүгү хемчег-биле дузалаар. Ынчангаш айыткан хемчеглерни боттандырарынга ажылчы чоннар депутаттарының чер-чер Советтериниң ролюн чугула көрүп турар. Олар ниитилел бүдүрүлгезин хөгжүдеринге боттарының салдарын күштелдирер, ажыл-агый болгаш социал-культура тургузуушкунунуң сорулгаларын шиитпирлээринге боттарынга берген эргелерни калбаа-биле ажыглаар хүлээлгелиг.

Профессионал эвилелдериниң мурнунда улуг сорулгалар туруп турар. Ажыл-агыйжы чоруктуң школазы, коммунизмниң школазы болур оларның ролю ам кажандан-даа артык илереп турар. Профэвилелдери бүдүрүлгени эргелеп башкарарынче, эртем-техниктиг депшилгениң сорулгаларын шиитпирлээринче ажылчы чоннарны калбаа-биле хаара тудар, социалистиг чарыштың тугун улам бедик көдүрер, социалистиг сагылга-чурумга, күш-ажылды болгаш ниитиниң өнчүзүн коммунистиг ёзу-биле көөрүнге массаларны боттарының дуржулгазынга өөредир, бүдүрүлгениң мурнакчыларының болгаш чаартыкчыларының дуржулгазын бүгү хемчег-биле деткиир болгаш нептередир, ажылчы чоннарның күш-ажылының, амыдыралының, дыштанылгазының байдалдарын экижидеринге инициативазын болгаш чүткүлдүг чоруун улам-на илередир, күш-ажылчы хоойлу-дүрүмнү сагыырын шыңгыы харагалзаар хүлээлгелиг.

Тоску беш чыл планын күүседиринге ленинчи комсомол болгаш бүгү совет аныяктар чугула салыышкынны киирер ужурлуг. Ажылчын аңгы, колхозчу тараачыннар совет интеллигенция амгы үедеги эртем-техниктиг революцияның байдалдарында тыптып турар нарын сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлеп шыдаар аргалыг, улам культурлуг, техника талазы-биле билиглиг немелде салгалды ап турар. Чүвени кажан-даа чаазы-биле көөр аныяктарга идепкейлиг чорукту, энергияны, билиглерни илерединге эң-не калбак арга ажыттынып турар, ынчангаш аныяктар чаа амгы үениң техниказын тургузары дээш, ону улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларынга чүткүлдүг нептередири болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн база культуразын бедидери дээш, хүн бүрүдеги амыдыралга чаа, ёзулуг коммунистиг ниитилел харылзааларын хөгжүдери болгаш коммунистиг моральдың бедик принциптери дээш демиселге бирги одуругга турар ужурлуг.

Тоску беш чыл планын боттандырары бүгү делегейге улуг ужур-дузалыг болур. Совет экономиканың өзүлдези делегейниң социалистиг дем каттыштырылгазының күштерин улам ыңай быжыглаарынга бараан болур, ажыл-агыйның планныг социалистиг системазының артык күштерин база катап илередип көргүзер. Беш чылды күүседири-биле совет улус тайбың, демократия болгаш социализм дээш демисежип турар бүгү күштерниң сырый каттыжыышкынынга төлептиг салыышкынын киирер.

Беш чыл планы Совет Эвилелиниң камгалал күчүзүн улам өстүрерин хандырар, ол чорук империалистиг агрессияның айыылындан совет улусту, социалистиг дем каттыштырылгазының бүгү чурттарын улам идегелдиг камгалаар арганы бээр, бүгү делегейде тайбынга ынакшылдыг болгаш хостакчы күштерниң туружун улам быжыглаар.

Бистиң чуртувустуң эгелеп кирген беш чылы социализмниң артык күштериниң чаа бүзүрелдиг бадыткалы, коммунизмче орукка чугула базым болур.

Совет Эвилелиниң ажылчы чоннары чаа беш чыл планының онаалгаларын чүгле чедиишкинниг күүседиринге эвес, харын база ажыр күүседиринге боттарының күжениишкиннерин үндүрер дээрзинге СЭКП-ниң XXIV съездизи быжыг бүзүрелин илередип тур.

1961 чылдың апрель 12—төөгүлүг хүн. Ужудукчу-космонавт Юрий Алексеевич Гагаринниң башкарганы, космостуң корабль-спутниги «Восток» Черни долгандыр орбитаже делегейге бир-ле дугаарында ол хүн ужудуп үнген. Ынчангаш ол уттундурбас хүн Космонавтиканың байырлал хүнү болуп төөгүге кирген.

ЧУРУКТА: Ю. А. ГАГАРИН.

В. ЧЕРЕДИНЦЕВТИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ДААРТА—КОСМОНАВТИКАНЫҢ ОН ЧЫЛЫ

Космос—кижиге

Он чыл мурнунда, 1961 чылдың апрель 12-де, ужудукчу-космонавт Юрий Гагаринниң башкарганы «Восток» корабльди Чер эдеринчизиниң орбита-оруунче үндүрген соонда, 108 минута болганда, айтып каан черинге кээп хонупкан.

Бо чүс чылдың эгезинде К. Э. Циолковский мынча деп бижээн: «Бөмбүрзек дээрге угаан-сарыылдың кавайы-дыр, ынчалза-даа кавайынга кижи мөңгө чурттавас чоор...» Ам бистер космонавтиканың үндезилекчизиниң бодалының боттанганының херечилери болу бердивис.

Ю. Гагаринниң төөгүлүг ужудуушкунунуң соонда «Правда» солунга профессор К. Сергеевтиң чүүлү парлаттынган. Ол дээрге ракета-космос системаларының тургузукчуларының бирээзи—академик Сергей Павлович Королёв-тур деп, ам билир бис.

«...Чүүл-бүрү аппаратуралардыг автоматтыг станциялар тургускан космос ракеталары келир үеде Хүн системазының эң чоок планеталарынче кылыйтып чоруптар. Олардан Черже эң чоогу Марс биле Венера деп сылдыстар болгай. Ынчангаш баштай Марстың кырын болгаш Венераның булуттарын чурукка тырттырар, оларда амыдырал бар бе азы чок бе, хынаар, чоорту оларның кырынга автоматтыг станцияларны хондургаш, ук планеталардан радио-биле медээ алыр. Ооң соонда кижиниң холу-биле кылдынган аппараттар Хүн системазының оон-даа ырак черлеринге чедер.»—деп, ол ынчан бижээн.

С. П. Королёвтуң бижээн чүүлдериниң херек кырында боттанганын билир болгай бис. Кижилер космоска бөлүк ужудуушкуннарны кылган, ажык космосче үнген; бир корабльден өскезинче шилчээн; Черниң орбитазынга улуг эвес-даа болза баштайгы космос станциязын туткан; электриниг каңналганы шенээн болгаш Айны долгандыр ужуткаш, харын-даа ооң кырынга хонгаш, кылаштап көрген; «Луна—16» деп автоматтыг станция эртемденнерге Ай довураан эккеп берген; а баштайгы Луноход Ай кырында элээн каш ай дургузунда чедиишкинниг ажылдавышаан. «Венера-7» деп автоматтыг станция шаг-шаандан тура билдинмес турган ол бөмбүрзектиң кырынга хонгаш, 23 минута иштинде Черже медээ берген.

Моон соңгаар кижи өске планеталарга чедер деп чүве ам маргыжар арга чок болу берген. Ынчангаш ол амгы салгалдың кижилериниң үезинде ыяап-ла боттаныр дээрзи билдиңгир. Космонавтиканың эң чоок сорулгаларының бирээзи — эртем-техниктиг ажылдакчыларлыг станцияларны космосче үндүргеш, аңаа үр шинчилелдер кылыры боор турар.

С. П. Королёвтуң чугаалааны-биле алырга, космосче үнүп алгаш, Черни болгаш ооң чоогунда делгемнерни шинчилээринге, улус ажыл-агыйының чамдык айтырыгларын шиитпирлээринге ындыг план улуг ужур-дузалыг.

Эң алдарлыг совет геологтарның бирээзи академик **Ю. А. Косыгин** космос корабльдеринге ужудуп чорааш, диптерниң кыдыг-кызыгаарын, казар байлактарны тодарадып, тыварының ужур-дузазын дыка үнелээн.

Техниктиг эртемнер доктору, профессор **Б. Н. Родионов** космонавтың бодунуң караа-биле бистиң планетавысты көрүп, шинчилээриниң дыка чугулазын демдеглээн. Ооң бодап турары-биле алырга, космостан Черни хайгаарап көөрү — эртемде чаа чүүл болур.

Ол ышкаш космостан соок болгаш чылыг агымнарның дугайын океанологтарга азы балыкчыларга дамчыдары база оон-даа ажыктыг чүүл болур.

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының космос делгемин шинчилээр болгаш ажыглаар талазы-биле комиссиязының даргазы академик **А. А. Благонравов** мынча деп бижээн: «Доктаамал ажылдаар станция-лаборатория Черни долгандыр ужудар, ооң иштинге кижилер олуруп алгаш, «командировкалап-сургакчылаар» болгаш кажан херек апарганда Чер кырында бодунуң албан-хүлээлгелеринче ээп кээр ындыг үе келир. Ол станцияны Чер-биле чүгле радио-харылзаа эвес, харын-даа космос почтазы холбаштырар апаар. Кезек болгаш-ла оттулар чүүлдүң хөй эвес курлавырларын аппарып берип тургаш, станцияның аңаа үр ужударын хандырар болгаш атмосфераның үстүкү каъттарынга станцияның дүргедээшкининиң оожумнаарын болдурбас шимчедикчилерни ооң-биле ажылдадып чоруур». Академиктиң чугаазын ёзугаар алыр чүве болза, космос делгеми моон соңгаар кижи төрелгетенниң бүдүрүлге—чиг-эт болгаш энергия баазазы болу бээр. Космостуң онзагай байдалынга таарыштыр дыка хөй янзы бүдүрүлге чорудулгаларын улуг ажыктыг кылдыр организастап ап база болур. Ынчангаш деңзи чок байдал черниң соруназының байдалынга турган канчап-даа кылдынмас ындыг материалдарны болгаш демирлерни ээлдирип ап болур арганы бээр.

Башкарыкчылыг космос корабльдери чүгле шинчилел ажылдарының хемчээлин улгаттырар эвес, харын-даа кижиниң бодунуң амыдыралын база хөй янзы болдурар. Космос делгемин моон соңгаар шиңгээдип ап, шинчилээри нарын биологтуг болгаш техниктиг сорулгаларны шиитпирлээри-биле холбаалыг дээрзи билдиңгир. Ындыг сорулгаларның канчаар күүсеттинеринден кижиниң космосче моон-даа ырадыр ужудары кол хамааржыр.

Орбитаже станцияларны салып үндүргеш, космос медицинаның болгаш биологияның тускай эртемниглери деңзи чок чоруктуң мөңге лабораториязынга кижиниң байдалын шинчилээр кайгамчыктыг аргалыг болурлар деп академик **В. В. Парин** чугаалап турар. Мөңге деп сөстүң утказы чүл дээрге, кижи ындыг байдалга турган кызыгаарлыг үе-шактыг эвес, а шинчилел ажылдарын чорударынга кайы хире үе херегил, ол хирени ажыглап болурунда. Ол дугайын баштай бодаарга элдептиг-даа ышкаш кылдыр сагындырар, ынчалза-даа космостуң кол-ла шынары—деңзи чок байдалдың дугайын бистер ам-даа четпес билип турар бис. Космостуң орбиталдыг станциязынга чораан кижи деңзи чок байдалга төнчү чок үеде ужудуп шыдавас-даа боор чадавас. Ынчалза-даа космос станцияларынга болгаш корабльдеринге кижиниң амыдырап, ажылдап шыдаар байдалдарын тургузары-биле шенелделерни болгаш шинчилелдерни амгы бо орбиталдыг станцияларга чорудар.

Юрий Гагаринниң ужудуушкуну чүгле совет космонавтиканың тиилелгези, чүгле бистиң чурттуң байырлалы эвес, харын-даа бүгү кижи төрелгетенниң «сылдыстарже базымы» болган. Ол дээрге, кижиниң отту баштай кыпсып алганы-биле, Колумбаның эжиндириишкини-биле болгаш делегейни эң баштай дескиндир аян-чорук кылганы-биле деңнеп болур болуушкун-дур. Бөмбүрзектиң баштайгы космонавы ол кажан-даа турбаан маадырлыг чорукту кылгаш, космос корабльге олуруп алгаш ужуп болурун бадыткаан болгаш кижилерниң сылдыстарже оруун ажыткан.

Инж. Ю. ЗАЙЦЕВ.

Ю. А. ГАГАРИННИҢ 1961 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 12-ДЕ «ВОСТОК» КОРАБЛЬ-СПУТНИК-БИЛЕ КОСМОС ДЕЛГЕМИНЧЕ УЖУДУП ҮНҮПТЕРИНИҢ МУРНУНДА МЕДЕГЛЕЛИНДЕН

— Мээң бүгү амыдыралым ам кайгамчыктыг үе ышкаш кылдыр сагындырып тур. Чурттап-ла эрткен бүгү үем мурнунда кылган бүгү чүүлдер бо минутаның эрге-ажыы дээш эрткен болгаш кылдынган. Бистиң үр болгаш кызымаккайы биле белеткенип турганывыс шылгаланың шагы дыка чоокшулап келген бо үеде сагыш-сеткил кандыг боорун боттарыңар билир-ле болгай силер. Төөгүде бо эң-не баштайгы ужудуушкунну кылырын... космоска эң-не баштай чедерин, бойдус-биле кажан-даа туруп көрбээн сегиржип алыышкынның эгелээрин меңээ сүмелээрге, мээң бодаан чүүлдерим кандыг болганын чугаалаары билдиңгир...

Ынчангаш ол бүгүнүң соонда меңээ онаашкан улуг харысалганың дугайын бодаан мен. Кижилерниң салгалдарының күзеп бодап чораан чүүлүн эң баштай кылыры, космосче орукту кижи төрелгетенге эң баштай ажыдары... бүгү совет кижилерниң мурнунга, бүгү кижи төрелгетенниң мурнунга, оларның амгы болгаш келир үезиниң мурнунга дыка харысалгалыг. Мен коммунист болганымда, мээң мурнумда... совет кижилерниң деңнээр чүве чок маадырлыг чоруктары бар болганда бо ужудуушкунну кылыр деп шиитпирлээн мен... Ынчангаш мен даалганы эң эки күүседир дээш бодумнуң бүгү тура-соруумну мөөңнээр мен... Сорулганың харысалгазын медерен билбишаан, мен Коммунистиг партияның болгаш совет улустуң даалгазын күүседир дээш шыдаар-ла бүгү чүүлдерни кылыр мен.

Космосче ужудуушкунче чоруп тура аас-кежиктиг мен бе? Аас-кежиктиг болбайнаан. Кандыг-даа үелерде болгаш кайы-даа шагда чаа ажыдыышкыннарга киржири кижилерге дээди аас-кежик турган болгай.

Космоска бо баштайгы ужудуушкунну коммунизмниң херээнге бистиң совет улустуң тургузуп турар ниитилелиниң кижилеринге тураскаадырын күзеп тур мен...

Хөгжүм-шии театры—35 харлаан

Көрүкчүге бараалгаткан чылдар

Хөгжүм-шии театрының артистерининң оюн көргүзүглерин Тываның кайы-даа районнарының чурттакчылары чылдың дөрт эргилдезинде чеже катап көрбээн дээр. Аъттар мунуп алгаш, ол-бо чурттакчылыг суурлар аразынга аргыжып, чонга бараан боол чораан үе соорусте калган. Шагүе олчаан турар эвес, хөгжүлде бурунгаар чоруп, а бистиң театрның коллективи база бөгү талазы-биле өзүп сайзыраан, быжыгып дадыккан.

Тыва театрының эртип келген оруу ындыг-ла улуг эвес, 1936 чылда бодунуң эге суурун салган. Театр социалистиг реализмниң кавайынга доруккан, уран чүүл көргүзүглерин, шиилер тургузарын, артистерниң сан болгаш мергежил талазы-биле өзүлдезин баштайгы чылдар-биле деңнээр аргажок. Ажылчы чоннарның коммунистиг кижизидилгезинге улуг киирер херекке 35 чыл дургузунда бараан боол келген театр 300 ажыг шии чогаалдарын бодунуң сценазынга тургускан. Оларның аразында делегейниң болгаш орус классиктерниң чогаалдары, совет үениң база тыва драматургтарның шиилери бар. Бистиң артистеривис 15 муң ажыг аңгы-аңгы черлерге ийи миллион хире көрүкчүге боттарының талантызын көргүскенин бөгүн өөрүшкү-биле чугаалап турар бис.

Тываның малчыннары, тараажылары, база бөгү чон болгаш интеллигенция Островский, Гоголь, Мольер, Чехов, Лопеде Вега, Шекспир, Горький, Погодин, Тренев, Симонов, Леонов ышкаш сураглыг шии чогаалчыларының ажылдары-биле театр дамчыштыр таныжар аргалыг болган.

Бистиң театр баштайгы хүннерден эгелээш, акы-дуңма национальарның шии чогаалдарынче кичээнгей салып келген. Улустарның найыралы, литература болгаш культура харылзаалары кеску черни ээлеп турар болгай. Театрның сценазынга аңгы-аңгы национальарның даараазында чогаалдарын тургусканы аңаа бадыткал болур. Башкир улустуң «Өжээн», татар улустуң «Хорагай идиктер», кыргыс улустуң «Чойган дег сынныг, чодураа дег карактыг», алтай улустуң «Чейнеш», бурят улустуң «Аптарада аза», хакас улустуң «Адыглыг өзен», эстон улустуң «Орук аайы-биле» дээш, өске-даа хөй-хөй шиилерни адап болур.

Театрның кол сорулгаларының бирээзи—тыва шии чогаалын сайзырадыры, ону чонга калбаа-биле пропагандалаары болган. Тыва аас чогаалы бодунуң эге суурун театр-биле деңге эгелээн. Баштайгы шиилер, аас чогаалы ышкаш, уран чүүл бөлгүмнеринге төрүттүнген. Ооң авторлары бөлүк эштер болгулаан. Бөлгүмнүң удуртукчузу теманы тып, эш-өөрү-биле сүмележип турган, сценажыдар. Ындыг эгелээшкинниң организакчыларының бирээзи РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизи В. Ш. Көк-оол турганын ам сактыр бис. Ол үеде А. А. Пальмбахтың «Колхозтуң дайзыны», С. К. Токаның «Херээжен», В. Ш. Көк-оолдуң «Чалым-Хая» деп сценажыткан шиижигештери баштайгы көргүзүглер болган.

Улусчу эге театр үжен чылдар мурнуунда тывылган. С. Тока, С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, В. Көк-оол, А. Чымба, Х. Анчыма, М. Охемчик ышкаш билдингир ажылдакчылар, чогаалчылар аңаа киржип, ойнап турганын аныяк номчукчуга таныштыраал.

Баштайгы театр студиязының эвилелдээни — театрның үндезилеттинген эгези ол. Студияга шииниң, хөгжүмнүң, танцының, ырының болгаш циркиниң бөлүктери тургулаан. Студияны башкарып, артистер мергежил чедип алырынга билииниң бедидеринге И. Я. Исполнев, Р. Г. Миронович, А. В. Шатин, С. И. Булатов, В. Б. Оскал-оол дээш өске-даа эштер чугула рольду ойнааннар. Мольерниң «Албадаткаш эмчи болган», Островскийниң «Ядамыгы кемниг эвес», Гогольдуң «Ревизор», Фурмановтуң «Үймээн» база өске-даа шиилерни ынчан көрүкчүлерге бараалгаткан.

Ол чогаалдар-биле чергелештир С. Токаның «Төңгүр-оол», В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот», С. Пюрбюнуң «Оруувус ындыг» деп шиилери баштайгы көргүзүглерден тура бөгүнге чедир көрүкчүлерниң үнелелин быжыы-биле чаалап алган.

Театр студиязынга кижизиттинип өскен артистер ам ат сураглыг билдингир кижилер болу берген. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи В. Оскал-оол, РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артистери В. Көк-оол, М. Мунзук, К. Мунзук, К. Хенциг-оол, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Х. Конгар, Тыва АССР-ниң улустуң артистери Н. Өлзей-оол, О. Намдараа, РСФСР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң улустуң артизи композитор А. Чыргал-оол, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери А. Тавакай, В. Монгалбии, Е. Кенденбиль, О. Сит-оол болгаш артистер С. Баир, М. Рамазанова, Ф. Дубовская дээш өскелерниң-даа аттары хөйге билдингир.

Ленинградтың театр институдун доосказн ийи бөлүк артистер, бистиң коллективте ажылдап турар. Актёрнуң уран мергежилин ханы шиңгээдип, кеску рольдарны көрүкчүлерге удаа-дараа бараалгадып турар аныяктар бисте хөй. Л. Солун-оол, С. Кадр-оол, Ч. Мортай-оол, К. Сашык-оол, Д. Монгуш, М. Солун-оол, Д. Намчыл, Д. Барыңмаа болгаш өске-даа аныяк артистерни маңаа адаар бис.

Театр тургустунуп келгенден бээр орус, тыва ийи улуг бөлүктү каттыштырып турар коллектив апарган. Орус бөлүктүң программазы элбек. Ында Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Л. Сысоева, артистер Л. Котов, Н. Стоякин, В. Чуйков, Г. Черников, Л. Черникова Тываның көрүкчүлеринге билдингир ойнакчылар, эки күүседикчилер болу бергенин бистиң өөрүшкүлүг байырлалывыс таварыштыр мактаары өөрүнчүг-дүр.

Тываның хөгжүм-шии театрының 35 чыл оюу 1971 чылдың төөгүлүг чазында эртип турары онзагай. Театрның чогаадыкчы коллективиниң мурнунда сорулгалар улуг. XXIV съездиниң шиитпирлерин пропагандалаар, оларның амыдыралга боттанылгазы дээш чогаадыкчы бедик сорук кириишкин-биле ажылдаар апаар. Совет кижилерниң сагыш-сеткил культуразы хүн келген тудум өзүп сайзырап турар. А театр дээрге культураның төвү, непередвижнаа болгай. Ынчангаш бөгүн дүүнгүзүнден, а даарта бөгүнгүзүнден артык ажылдап, бистиң көрүкчүлеривистиң өзүп олурар негелдезин барымдаалаары чугула.

Бо чылдың баштайгы айларында театрның орус, тыва бөлүктери элээн каш шиилерни көрүкчүге бараалгатканын номчукчулар билир. Өске бөгү шиилерден аңгыда тыва бөлүктүң артистери классиктиг чогаал болур Шекспирниң «Ромео болгаш Джульетта», а орус бөлүк Афанасий Салынскийниң «Мария» деп шиилерин белеткеп турар.

Сөөлгү чылдарда театрның маршрудунга Мөңгүн-Тайга, Тожу, Бай-Тайганың Кара-Хөл, Кызылдың Тере-Хөл, Бии-Хемниң Хүт дээш өске-даа кыдыг кызыгаар черлер доктар болбастаан. Бөгү-ле чүве дең-дески деп чугаалаары берге. бистиң ажылывыста четпестер хөй. Четпестерден түңнел үндүрүп, эки чүүлдерге сорук кирип чораащ, чогаадыкчы коллективтиң мурнунда салдынган сорулгаларны күүседир бис.

И. КОМБУ,
театрның директору.

ЧУРУКТА (солагай таладан): хөгжүм-шии театрының артистери В. Котов, В. Бояркин, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Л. Сысоева, артистер С. Лифанов, А. Ширин-оол, РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тыва АССР-ниң улустуң артизи К. Мунзук, композитор Р. Кенденбиль, артистер М. Рамазанова, В. Терехов, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Е. Кенденбиль, артистер М. Дарый, Г. Черников.
О. ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ОВУР-ХЕВИРНИ ШЫН ТУРГУЗАР

Күзел күштүг деп чугаалажыры черле шын. Сески классты доосказш, хөгжүм-шии театрынга кирип алган хүнүм меңээ уттундурбас. Өөрүшкүмнү чүү дээр. Ынчалза-даа хамык ужур артист деп атты эдилээринде эвес-ле болгай. Сценага баштай үне бергеш коргар. рольдарның чамдык сөстерин уттуптар, кандыг таварылгалар турбас дээр. Чамдыкта хоржок-тур деп-даа бодай бергилээр.

Удавааанда театр студиязы ажыттынган. Аңаа өөренип эгелээш, хөй чүүлдерни билип алтар болу бердим. Студияга өөредилгениң сөөлгү чылдарында чамдык рольдарны ойнагылаан бис. Баштайгы рольдарым «Хайыраан ботта» —Уран, «Кып-кызыл чечекчигешт» — Алёнушка, Бальзаминовтуң «кадайлапышкынында»—Акфиса...

Үш чыл бурунгаар Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институдун өөрүм-биле кады доостум. Театр талазы-биле дээди эртемни чедип алганывыс бистиң моон соңгаар ажылдаарывыска улуг идиг болганы чугаажок. Төрээн Тывавыска чедип келгеш, баштайгы рольдарны ап, кижи бүрүзү ону багай эвес күүседириң оралдажып турар бис. Мээң өөрүм Л. Солун-оол, М. Чадамба, К. Сагды, Х. Ширин-оол, Д. Барыңмаа черле чедиишкинниг ойнап турарлар.

Кижиге чүгле теоретиктиг билигден аңгыда, практика, арга-дуржулга кончуг чугула. Бис театрның хоочун артистеринден кезээде өөренип, арга-сүмени ап чоруур бис. Бистиң коллективте ат сураглыг хоочуннар хөй болгай.

Сөөлгү чылдарда элээн каш рольдарны ойнаар аас-кежик меңээ онаашкан. Оларның аразындан Долуманың («Долуманың хуулгаазыны»), Маринаның («Нева хемниң эриинде») рольдарынга кончуг ынак мен. Марина бөдүүн тараачын кыс. А Долума база сеткилге кирер, бүдүштүг кижи.

Чон мурнунга бараан бооруындыг-ла белен эвес. «Артист боорда чүү боор, ырлап, танцылап каарга ол-ла-дыр» дээр улус таварышкылаар. Херек кырында ындыг эвес болгай. Артист болуру дээрге чүгле ырлаар, танцылаары эвес-ле болгай. Бир эвес Караның ролюн ойнаар дээн болза, чүгле сөстер шээжилеп, ырлаары-биле кызыгаарланмас бис. Ол кыстың эртип келген човулаңын, сагыш-сеткилиниң ханызын, кижилерге хамаарылгазын—бүгү-ле овур-хевирин көргүзер апаар. Ырда-даа, танцыда-даа улуг утка бар,ону база шак ындыг негелде-биле кылыр бис.

М. ДАРЫЙ,
артист.

Хоочуннарның мурнундан

Мен өзүп, эр апарганымның үезинде, Бай-Тайга районнуң Көп-Сөөк деп черге, чээрби чылдар ужунда улус шии көргүзер деп чоруп турар чүве. Аңаа хүрээ турган, ооң ламалары тараан, дуганның иштинге турган чүүл-бүрү бурган чуруктарын, та кайнаар, кым чүве, алгаш баргылаан. Бирле катап ол ээн дуганга шии көргүскен. Кандыг шиил, кымнывыл ол?

Нам үүрүнүң даргазы, база чамдык идепкейлиг кижилер тыва тоннарны кеткилеп алган: дүжүмет дээн кижи дүжүметсиг кеттинипкен, ядыы араттарны аттынган, кокээн турар, а ол үезинде чугаалап турганындан алырга, революсчу дээн кижи база аңаа дүүштүр кеттинип алган, каргыстар орус улустуң чуртунда узуткаттынган, ядыы кижилер эрге-чагырганы холда алган, хувискаал болган деп чонну сургап чоруп турар кылдыр шиини көргүзүп, оон ол революсчу араттар боочепсектиг келгеш, демги дүжүметтерни тиилеп, кызыл туктарын кивскидип алган байырлажып турарлар.

Ону шии дээр. Ооң сөзүн кым-даа биживаэн. Сен ындыг кижини ойнаар сен дээрге-ле, аңаа таарыштыр ол кижи (демги артист аан) чугаалаар сөстерин боду боданып алгаш, дүжүметти ойнаан кижи—дүжүметтиң, революсчу дээн кижизи — революсчунуң сөстерин чугаалап тургулаар.

Бистиң Тывага шии көргүзерин мынчаар эгелеп тургулаан. Ам кандыг-дыр? Профессионалдыг артистер бисте ажылдап турар. Идей-политиктиг-даа, чечен шынарының-даа талазы-биле амгы үениң негелделеринге дүүшкен шиилерни үндүрүп турар. Россия Федерациязының-даа, Тыва АССР-ниң-даа улустуң база алдарлыг артистери көвүдээн. Тывага театр уран чүүлү хөгжүп эгелеп турда, Л. Севильбаа, Х. Конгар, М. болгаш К. Мунзуктарны, В. Көк-оолду, С. Баирни, О. Ензакты болгаш өскелерни-даа мээң үем кижилер улуг хүндүлеп, оларның талантызын магадап чораан бис, олар ам-даа чонңуң ынак артистери.

Театрның байырлалы-биле холбаштыр харын-на бистиң театрывысты өстүрүп тургузарынга чугула рольду ойнаан бо хоочуннарга байыр чедирер дээш, бо каш сөстү бижээним бо. Кандыг-даа чүвени бир-ле инициативчи кижилер эгелеп каар, оон ол өзер, быжыгар болгай. Театрның ажылын эгелеп каан эштер ол-дур. Оларга моон соңгаар-даа чогаадыкчы улуг чедиишкинни күзевишаан, Тываның хөгжүм-шии театрының 35 чылының хүнүнде мен ышкаш кырганнарның мурнувдан өөрүшкүлүг байырны оларга чедирип олур мен.

Х. ТАРЖАА,
пенсионер.

АРТТЫ АЖЫП ЧОРААШ

Чонга талантызын бараалгадыр артист болур деп изиг күзел сеткил сагыжымны оожургатпайн барган чылдарны өй-өйлеп сактып келир мен. Кыштыккан чалыы назынның уттундурбас үелеринин бирээзи— 1944 чыл чүвé. Ынчан хөгжүм-шии театрының эжиин ажыдып кирдим. Артист болур оруум оон эгелээн. Баштайгы үеде аңгы-аңгы маадырларның ролюн сеткилдиң ханызындан өттүнүп, ойнап күүседири берге-ле болур чүве.

Кадыр-кашпалды кыжын соокта-даа, чайын изиг-де-даа — ооң бажың хаяазы дег туттунуптар чүвези чок кадырын эртпеен чүве дег оруктуу өөрүм-биле эртип турдувус. Маңаа кол дуза — театр талазы-биле тускай эртемниглерниң дузазы. Ол дээрге дирижёр Сергей Илларионович Булатов-тур. Ол дээрге Иван Яковлевич Исполневтиң удуртулгазы-биле шиилерге ойнаарынга мергежип эгелээнивис-тир. Ынчангаш, С. Токаның «Дөңгүр-оглун», Б. Көк-оолдуң «Хайыран бодун» белеткегилээнивис ол. Бо ажылдар-биле холбаштыр театр студиязынга өөредилге бодунуң түңнелин берген, ону доозуп ал-ла, кодээ клубтарга көргүзүглерни кыла бердивис.

Шиилер ойнаарынга киржип эгелээнимден бээр ылангыя «Дөңгүр-оолга» бичии маадыр пионерниң ролюн ойнаанымны черле утпас мен. А «Хайыран ботту» ойнап турда, чоон чаштыг уругларның бирээзи Салбакай ыры-шоору куттулуп үнүп келир. Ону база мен ойнап турдум, көрүкчүлерниң адыш часкаашкынын дыңнаарга эгелеп чораан кижиге өөрүшкүлүүн кандыг дээрил!

Чавагазын салбактаңар,
Чараш-ойну ээртеңер.
Кежегезин салбактаңар,
Хенче доруун ээртеңер.
Чодураа деп чокпак чүве
Кандыг талдан үнген чүвел?
Чоон чаштыг Салбакайын
Кандыг кадай төрээн чүвел?

деп ырлап үнүп келирге, кандыг дээрил. Бо бөгүнге режиссёрнуң, эш-өөрнүң база муң-муң көрүкчүлерниң дузазы үнелеп четпес хей-аът кириишкини ол-дур, олар чедиишкинни магадылаар.

Театрга мынчаар ажылдап эгелээн мен. Театрның 35 чыл оюнда мыяны сактып чугаалаксадым. Ам бистиң базымывыс делгем. Ленинчи юбилейниң чылында ажылывыс, партияның XXIV съездизинге уткуштур кылган чүүлдеривис ол оруктуң херечизи-дир. Ынчангаш сөөлгү үеде «Нева хемниң эриинде», «Ынакшыл болгаш өжээн», «Мегелеткен мегечи», «Долуманың хуулгаазыны», өске-даа шиилерге киришкиледим.

Моон соңгаар бистиң кол сорулгавыс — рольдарны чонга шын көргүзер, артисчи мергежилди улам бедидер дээш үзүг-чыдыг чок ажылдаарывыс болур. Өөренири кажан-даа орайтавас дээп ышкаш, бодувустуң ажылывыска улам бедик чадаже көдүрлүп ажылдаар апаар бис, ол—бистиң ажылывыстың кол утказы-дыр. Чүгле ынчаарда чонга чедиишкинниг бараан болур хүлээлгевисти күүседип шыдаар бис. Чүгле ынчаарда коммунизмниң идепкейлиг тургузукчулары болур бис. А бо сорулганы күүседиринге белен бис, чүге дээрге ам артистер бистер шиинге-даа, киного-даа ойнаптар апарган, бо талазы-биле бут кырывда туруп келген, уран чүүлдүң ээлүг кижилери болган бис.

Е. КЕНДЕНБИЛЬ,
Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи.

ЧУРУКТА (солагай таладан): артистер Д. Намчыл, О. Ензак, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи В. Монгольбии, улустуң артизи О. Намдараа, артистер В. Митрашкин, Ч. Мортай-оол—«Кызыл үер» деп шииниң бир көргүзүүн ойнап турар үези.

ЭКИ БЕЛЕК

Тываның ном үндүрер чери хөгжүм-шии театрының 35 чыл оюнга уткуштур «Тыва театрның кижилери» деп номну орус дылга парлап үндүрген. Бо чыынды номда түс-түс артистерниң дугайында очерктерни киирген болгаш аңгы салгалдың артистериниң чогаадыкчы ажылы-биле оон таныжып ап болур.

Номну артистерниң боттарының архивтеринден база музейден алган чуруктар-биле байлак каастаан.

(Бистиң корр.).

АПРЕЛЬ 17—БҮГҮ-ЭВИЛЕЛДИҢ СУББОТНИК ХҮНҮ

● Интервью ● Интервью ●

Ол хүн 8, 4 муң рубль...

Улуг-Хемниң ыяш үлетпүр ажыл-агыйы—республикада улуг организацияларының бирээзи. Ооң ажыл-агыйының байдалы-даа эки, эрткен беш чылдың дургузунда бүрүне планын ол коллектив чыл санында ажыр күүседип келген. Мурнакчы бүдүрүлгениң ажылчыннары ленинчи субботник хүнүнде кандыг ажылдарны кылырын чугаалап бээрин ында партия организациязының секретары эш Г. ПЕСТЕВАДАН сонуурган айтырдывыс.

— АПРЕЛЬ 17-ДЕ КОЛЛЕКТИВТЕН ЧЕЖЕ КИЖИ СУББОТНИККЕ ҮНЕРИЛ БАЗА КЫЛЫР АЖЫЛДЫ КАНЧААР ХУВААГАНЫЛ?

— Ажыл-агыйга хамаарышкан бүгү участоктар, цехтер ол хүн бүрүнү-биле ажылдаар. Субботникке 370 кижи киржир. Ажылчыннар ол хүн бүдүрүлгеге ажылдаарлар, а контора ажылдакчылары цехтерни болгаш бүдүрүлге девискээрин аштап арыглаар. Чамдык улус хоорай чаагайжыдылгазынга ажылдаарлар

— КАНДЫГ-КАНДЫГ АЖЫЛДАР КЫЛДЫНАРЫЛ?

— Бистиң кылып турар ажылывыс тудуг материалдары-ла болгай. Тудуг ыяжын кезери, сөөртүрү, дилери дээш оон-даа өске. Бистиң кылганывыс чижеглел санаашкыннардан алырга, ол хүн 8,4 муң рубльдиң ниити продукциязы кылдынар

Ол хүн 80 кубометр тудуг ыяжын дилдирер болгаш 300 кубометр ыяшты сөөртүр апаар. А мебель цегиниң коллективи 2 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер болган.

Ол хүн кирген акша-хереңгилер беш чыл фондузунче шилчиттинер.

МАЛЧЫННЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

— СЭКП-ниң XXIII съездизиниң Директиваларын боттандырар дээш калбарган чарышка киришкеш, ниитиниң мал ажылын хөгжүдеринге биче-даа бол улуг-хуумну киирдим. Эрткен беш чылдың дургузунда төрүүр 415 хойдан ниитизи-биле 1856 хураганы доруктуруп өстүрдүм. Чедип алган күш-ажылчы көргүзүүмнү быжыглавышаан, курлавырларны ажыглап, бар аргаларны хереглеп турган, партияның XXIV съездизиниң шиитпирлерин күүсединге улам-на кызымак ажылдаар мен—деп, Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң хойжузу Сат Чүдүймаа чугаалаан.

...Чадаана хемниң Хайыракан даа. Ооң үстүнде Кулузуннуң одарын Сат Чүдүймааның малдап турары 400 чыгы төрүүр кодан хою каастаан. Ооң хоюнуң хураганнаашкыны доостур четкен. Бирги кварталда дуржулгалыг хойжу төрээн 383 хоюнуң 400 хураганын менди доруктуруп алган. Малчынның өөнүң ээзи Маадыр-не Мандарый Доржуевна Сат—ооң кол дузалакчызы. Хойнуң массалыг оолдаашкынының үезинде С. Мандарый дыжын шуут уттуптар. Олар кайызы-даа дүн-хүнү-биле ээлчежип алгаш, чаш хураганнарны менди мандыдып, хойнуң ажаалгазын экижидер дээш доктаамал ажылдап турупттар.

М. СЕВЕН.

⊙ ⊙

Ыр-шоор диңмиттелген

Чөөн-Хемчик районнуң Алдан-Маадыр суурда агитквартиралар аразының бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезы болуп эрткен. Аңаа суурда есс агитквартира долузу-биле кириишкен.

Партияның XXIV съездизинге тураскааткан бо көрүлдеге агитквартираларның бот-тывынгыр артистери кызымак белеткенгенин концерттерниң эки шынарлыг болганы херечилеп турар. Оларның иштинден Шык, Найырал кудумчуларының концерттеринде солун номерлер хөй. Чижээ, Шык кудумчузунуң бот-тывынгыр артистериниң концерти өскелериниден солун, шынарлыы-биле ылгалып, көрүлдениң бирги черин ээлээн. Ук агитквартала Б. Монгуш, Д. Ооржак, О. Кайгал-оол болгаш өске-даа уран талантылыглар бар. Оларның күүсеткен номерлерин көрүкчүлер улуу-биле үнелеп, катап күүседирин дилеп турганнар. Ылангыя Чапаев дугайында, «Дөге-Баары» деп ырлары эр улус ансамбли, совхозтуң ажыл-ишчи маадырларын алгап-йөрээн «Бистиң шолбаннарывыс» деп композиция солун. Тиилекчилер боттарының солун программалыг концерти-биле кожазы «Чыраа-Бажы» совхозтуң салбырларынга база чораан нар.

Көрүлдеге шилиттинген номерлерни улам чаартып, районга удавас болур бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезинге белеткел ам эгелээн. Бо ажылды организастаарынга суурда херээженнер чөвүлели идепкейлиг киржип, культура ажылдакчыларынга улуг дузаны чедирип турар.

М. СУНДУКАЙ.

ТҮҢНЕЛ ӨӨРҮНЧҮГ

«Межегей» совхозтуң хойжу бригадазының малчыннары кадарган хойларын кыштан хүр ажырар, төрүттүнген чаш төлдү менди алыр дээш, бо кыжын күжениишкинниг ажылдаан. Хойжуларның аразынга калбарган социалистиг чарышты партияның XXIV съездизиниң бүдүүзүнде түңнеп көрген. Алган хүлээлгезин кижи бүрүзү күүсеткени өөрүнчүг. Съезд хуралдап турар хүннерде малчыннар ооң материалы-биле таныжып, улам-на күжениишкинниг ажылдаарын хүлээнип турар.

Бригадада хойжу бүрүзү төрүүр чүс хойдан чүс хураган дээш демисежип турар. Хойнун оолдаашкыны доостуру ам-даа ырак. Ынчалзажок ам безин чүс хойга опаалтыр чүстен ажыр хураган ап турар хойжулар эвээш эвес апарган. Чижээ, О. Далаа, М. Шыргай-оол, О. Сырат болгаш К. Седип-оол олар ындыгларга хамааржыр.

М. КОМБУ,
совхозтуң хойжузу.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың апрель 7-де үнген № 84—85 «Шынның» алдыгы арнында дөрткү колонканың адаандан өрү тоску абзазының бирги домаағының очулгазының утказы тодаргай эвес болганын барымдаалааш, ону мынчаар эде номчуур:

«Социализм-биле капитализмниң аразында төөгүлүг удур демиселге делегейниң ажылчын аңгызы, делегейниң бүгү дешпилгелиг кижилери бистиң беш чылдарывысты өндүр улуг тиилелгелер кылдыр көрүп турар».

АК-КӨК ЭКРАНГА

АПРЕЛЬ 11-ДЕ
МОСКВАДАН

12.00—Телемедээлер. 12.05—Школачыларга «Читайгород». Чогаалчы В. Бахревскийниң ному. 12.30—Школачыларга «Совет Эвилелиниң Маадыры А. П. Марасьев-биле ужуражылга». 13.50—Музыкалыг ужуражылга. 13.50—Дириг чуруктар. 14.00—«Космос старттарының эстафетазы». Сылдыс хоорайындан репортаж. 14.30—«Музыкалыг киоск». 15.00—А. Софронов—«Индейканың хуу-салымы» Телешии.

КЫЗЫЛДАН

16.30—«СЭКП-ниң XXIV съездизи». Тускай үндүрүлге. 16.50—Уругларга дириг чуруктар. 16.40—«0-42 кайдал?». Уран-чечен кино.

МОСКВАДАН

18.00—Эфирде — «Чалыы назын». «Сылдыстар чүге чаражыл». Ю. Гагаринниң ужудуушкунунуң 10 чыл болганынга. 19.00—«Чуртуң опера театрлары». 20.30—«СЭКП-ниң XXIV съездизиниң даштыкы аалчылары». 20.50—21.00—Чапсар. 21.00—«Кино аян-чорукчуларының клуву». 22.00—Телемедээлер. 22.05—Спортчу гимнастика талазы-биле ССРЭ-ниң кубогу. 23.45—01.30—Хоккей талазы-биле ССРЭ-ниң чемпионады. «Динамо»—СКА» (Ленинград) 2,3 үени.

АПРЕЛЬ 12-ДЕ
КЫЗЫЛДАН

19.00—Телемедээлер (орус дылга). 19.15—Кижи болгаш хоойлу. Дамчыдылга. 19.40—«Чаашкыннар Далайынче чоруушкун». Эртем-тайылбырлыг кино. 20.00—«Бистер—комсомолчулар бис». Дамчыдылга. 20.35—Телемедээлер. 20.45—Чарлалдар, рекламалар.

МОСКВАДАН

21.00—00.45—Космонавтика хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал. Концерт. Кремльдиң съездилер Ордузундан дамчыдылга.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

КИНО

АПРЕЛЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Киночыынды 10—кинохроника залынга. «Кызыл майгын» (1-ги, 2-ги кезектери) 9.30, 12.25, 15.30, 18.15, 21.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды 9, 12.20. «Алдырбастарның чаа ужуралдары» 10.30, 13.50, 17.20, «Шилде хереелдер» 15.40, 19.10, 21.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Узун чаштыг чараш кыс Варвара» 10, 11.40, 15.15, 20.45, «Секунда хемчээкчизи» 13.20, 16.55, 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночыынды 9.40, «Оорлаттырган» 11.20, 12.50, «Анупама» (1-ги, 2-ги кезектери) 14.40, 17.20, 20 шактарда.

«ЭНЕРГЕТИК» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ»: «Үш чоон кижи» 12, «Чажыртынган үймээнчи» 15, 17 шактарда.

КОМПЛЕКСТИГ ЭКСПЕДИЦИЯНЫҢ КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ: «Далайжы моөү» 13, 15, 17 шактарда.

«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 10 ЧЫЛЫ» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ: «Амы-тынны харамнанмайн» 12, 15, 17 шактарда.

АПРЕЛЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бомонның хоругдаттырганнары» (1-ги, 2-ги кезектери) 9.50, 12.40, 15.30, 18.20, 21.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Эр улус чугаазы» 9.30, 13.10, «Дядим прогульщик» 11.20, «Анна Каренина» (1-ги, 2-ги кезектери) 15, «Кызыл майгын» 17.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Күзелге уткуштур» 15, «Ынакшыл сезону» 16.35, 18.30, 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Секунда хемчээкчизи» 15, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ЭНЕРГЕТИК» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ: «Оорлаттырган» 18.30, 20.30 шактарда.

КОМПЛЕКСТИГ ЭКСПЕДИЦИЯНЫҢ КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ: «Империяның буурааны» (1-ги, 2-ги кезектери) 19 шактарда.

«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 10 ЧЫЛЫ» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ: «Далайжы моөү» 18.30, 20.20 шактарда.

РЕДАКЦИЯНЫҢ АДРЕЗИ:
Кызыл, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 3. ТЕЛЕФОННЫ: Редакторнуң 24-63, редакторнуң оралакчыларының болгаш пропаганда килдизиниң 35-24, харыысалгалыг секретарының 23-35, партийжи амыдырал килдизиниң 37-13, культура килдизиниң 23-54, кедээ ажыл-агый килдизиниң 21-47, үлетпүр килдизиниң 22-64, чагаа база совет тургузуг килдизиниң 41-27, информация килдизиниң 20-60, бухгалтерияның 31-75, корректорларның 27-41. Солун келбейн барганда 32-75 телефонче долгаар.
Солун неделяда 6 катап үнер
ТЫВА АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тываның ном үндүрер чериниң республика типографиязы (Кызыл, Щетинкин Кравченко кудумчузу, 1.). ТС—26037.